

PUTOVI SLAVONSKOG ŠKOLSKOG¹ I GRAĐANSKOG KAZALIŠTA XVIII. STOLJEĆA

Dionizije Švagelj

Kada je poslije dugih i krvavih ratova za oslobođenje Slavonije od Turaka započela i specifična kulturna obnova ove ratnim pohodima i zbjegovima opustošene hrvatske pokrajine, razumljivo je da se i pored svih devijacija tzv. oslobodilačke carske sile i pored svih represalija i pritisaka carske Komore i različitih zloupotreba brojnih novoprispjelih feudalnih gospodara, te pobuna i povratnih zbjegova izgubljene seljačke mase koja se jednim dijelom u očaju vraćala pod tursku vlast ili pak tražila izlaz u promjeni gospodara između Komore i grofovije — osjetila potreba obnove čovječnosti, dubine savjesti, potreba razmjene prijateljstva među ljudima — i zato su davne đačke predstave u kolegijima, u samostanima, u tvrđavama i novoobrazovanim gradovima stare Slavonije *od Požege, Osijeka, Koprivnice i Virovitice, od Slavonskog Broda i Vukovara, od Našica do Iloka i od Vinkovaca do Zemuna*, sve te đačke predstave izvođene ne samo na *lavinskom*, već i na *iliričkom*, dakle *hrvatskom* jeziku, a naravno i na državnom *njemačkom* jeziku, uz svu svoju nedorečenost bile početak kazališnog života u Slavoniji.² Sve te igre nazivane različitim imenima, već prema određenom dramskom obliku, svi ti đački *actiones, deklamationes, tragoedia* i *interludiji* zabilježeni u brojnim dijarijskim izvorima, kronikama, zapisima i različitoj memoarsko-dokumentarističkoj literaturi podsjećaju na prvo kulturno-teatarsko konsti-

tuiranje u staroj Slavoniji, pa zato kolikogod je opseg ovog djelovanja ne uvijek dovoljno širok, ipak nije to samo takav kulturni čin koji pripada isključivo konviktskoj, teološkoj i kulturno-povijesnoj vojno-krajiškoj literaturi. Davno su već protekla vremena visokog kulturnog dometa srednjovjekovne Slavonije *Korvinovog kulturnog kruga*.³ Slavonija je zaboravila svoje domete XIV i XV stoljeća kada šalje na vanjska sveučilišta svoje sinove. U popisima đaka srednjoevropskih sveučilišta, uključivši čak i ona izvan toga kruga u *Jeni* i *Krakovu*, otkrivaju prisustvo slavonskih studenata.⁴ Došla su zatim vremena kada Slavonije bilježi turske gospodare i u *Dakovštini* i u *Požeštini* i u *Posavini* i u *Podravini*.⁵ U razdoblju koje je slijedilo netom poslije oslobođenja od Turaka, a i još mnogo godina kasnije, putovalo se iz ovih prostora u Beč učinivši najprije testament, a bio je običaj da se prije puta plati i nekoliko misa za sretan povratak. Zato, kolikogod je stara Slavonija i preko različitih *poljskih* i *ugarskih* veza, uz već poznate komunikacije sa Zapadnom Europom, poznavala jednak kazališni repertoar što ga bilježi i humanistička školska drama u Zagrebu, tek se u XVIII stoljeću u ovoj pokrajini ozbiljnije pristupa ne samo obnovi *crkvenih prikazanja*, obradi *građe iz rimskog i grčkog svijeta*, prikazivanju *biblijskih starozavjetnih motiva* i *svetačkih legendi*, već i prikazivanjem takovih djela čiji sadržaj pripada *hrvatskoj povijesti*. Kuga i Turci bili su prošlost. Nije nikakvo čudo da se u najstarijim podacima sačuvanim u konventima stare Slavonije spominje kao jedna od prvih latinska drama »*Sreća kraljevine Hrvatske*« kojom se željelo prikazati zapravo više vjernost kralju, nego trijumf pobjede nad Turcima. *Sisačka pobjeda* u kojoj je znatnu ulogu odigrao i kanonik *Mikac* odbranivši *Sisak* od *Hasan-paše*, kao i različiti drugi tekstovi s prikazom važnijih događaja iz javnog života sve više su slijedili u tom repertoaru.

Školsko i građansko kazalište Slavonije XVIII stoljeća nalazi se na rasponu između baroka i rokoka, klasicizma i predromantike, a u svojim polazištima ima tako korijene ne samo u obrađivanju tema iz već spomenute biblijske povijesti, iz hagiografije, već i iz domaće i svjetske povijesti s *brojnim aluzijama na različite zgrade i prigode stare Slavonije*, na ličnosti i manifestacije onog razdoblja, dakle ne samo tematiku iz ranijeg napose crkvenog repertoara — već se u polazištu teatarskog života stare Slavonije nalaze i *odrazi narodne dramske umjetnosti*⁶ koji upućuju i na mnoge zajedničke crte sa *antiknim agrarnim kultovima* u prvom redu, gdje se u pokretu, u obredu, u igri ponajčešće nešto moli — kao

npr. da padne kiša, što je naravno sve opet usko u vezi s *plodnošću tla*, s brigom za dobru ljetinu i sl. I same vjerske procesije, brojne liturgijske igre kojima započinje teatarsko gibanje u Slavoniji, posebice različiti oblici prikazanja *muke Kristove* (npr. u *Požegi* 1734) upućuju na već spomenute antikle kultove, a ne treba zaboraviti da je još u predtursko vrijeme u srednjovjekovnoj Slavoniji još živo sjećanje na pojedine pasije vezane za *legende o srijemskim mučenicima*⁷ ili pak na davne poganske obrede, npr. *posvećenja konja*, o čemu se sačuvalo tragova naročito u istočnoj Slavoniji u toponomastici uskog područja *Bosuta* i *Berave*.⁸ Različite *obredne igre* sačuvane sve do XX stoljeća (*filipovčice*, *jurjevski običaji*, *ljelje*, *dodole* i dr.)⁹ otkrivaju se kao stara *slavenska i indevropska baština* koja je prisutna i u davnim izvorištima školskih drama stare Slavonije. Isto tako u tom izvorištu nalaze se i djelatnosti nekih srednjovjekovnih autora čija je djelatnost naročito u prijelomnim turskim ratovima, u slomu i zbjezgovima poslije *mohačke bitke* i te kako prisutna. Podsjetimo se tako *Mihaila Starina*,¹⁰ prevodioca *Davidovih psalama* i autora epskog teksta o *Juditi* iz 1560. godine. Ovaj istaknuti kalvinista, čiji će se pojedini prijevodi Davidovih psalama još stoljećima nalaziti i u katoličkim crkvenim pjesmaricama Monarhije, utjecat će na buđenje davne tradicije o toj temi. Zato će kasnije interpretacije u školskim dramama stare Slavonije o *Juditi* i *Holofernu* (što će ih izvesti npr. brodski gimnazijalci oko 1767) to najbolje potvrditi, otkrivajući u toj vezi s baštinom i potrebu obnovljenih, određenih, etičkih vrijednosti koje se pretpostavljalo da ovaj ep razvija.

U oblikovanju i razvoju školskog i građanskog kazališta stare Slavonije odigrat će značajnu ulogu i *boravak prigodom školovanja* brojnih studenata Slavonaca u *Beču*, *Trenčinu*, *Trnavi*, *Gracu*, *Bolonji*, *Bratislavi*, *Ljubljani* i dr.¹¹

U periohama kolegijjskih predstava nalaze se često kao imena izvođača brojni Slavonci. Kasnijim dolaskom na slavonska učilišta, osobito u *Požegu* i *Osijek*, sasvim je vjerojatno da su takovi đaci ne samo prenosili određena kazališna iskustva, već i nastojali oko razvijanja kazališne publike i repertoara.

Ne treba zaboraviti također da je za korijene građanskog i školskog teatra stare Slavonije od značenja i uloga što ju je odigralo *pjesništvo starih trgovaca i zanatlija*,¹² zatim uloga što su je odigrale brojne putujuće skupine rustičnog građanskog kazališta iz *Mađarske*, *Poljske*, *Austrije*, *Njemačke* i *Italije* igrajući svoje predstave i u reprezentativnim

prostorima novoizgrađenih vojarni u Osijeku i Petrovaradinu, i u vašarskim prostorima slavonskih trgovišta. Ovo rustično građansko kazalište s čestim uklapanjem i masa u samo izvođenje, kao i stare igre koje su izvodili ratari uz određene crkvene svetkovine (npr. *vertepske igre za sv. tri kralja*),¹³ zatim brojni *oratorijuni* izvođeni po samostanima s porijeklom iz duhovnih vježbi, te različita *ulična procesijska izvođenja dramskih sadržaja* (s čestim profaniranjem sakralnog čina), pa *igre učenika* prvih slavonskih gimnazija u okviru nastavnih programa onog vremena sa svrhom razvijanja ne samo govorničkih vještina već i organiziranih manifestacija,¹⁴ novih scensko-muzičkih oblika, sve je to trebalo animirati onovremensku publiku koja je po svojem sastavu bila vrlo šarolika. Ta publika koju su sačinjavali osim istaknutih vojnih starješina i crkvenih predstavnika još i suci, pristavi, bilježnici, blagajnici, arhivari, računari u različitim komorskim i vojnokrajiškim uredima, pandurski kaste-lani i katanski zapovjednici, pogođenici, mjernici, nadzornici svilarstva, te obrtnici i školnici uz ponekog rijetkog poštaru, veterinara, kirurga i majstora pčelarstva, ta publika dopunjena brojnim žitarima, stočarima, trgovcima krznom, trgovcima koji su prodavali ogrjev, te seljacima, roditeljima učenika i dr. — otkrivala je Slavoniju i kao zemlju u razvoju i kao zemlju koja dobro poznaje i određene kulturne domete austrijske carevine.¹⁵ Sasvim je razumljivo da su repertoarsku politiku u prvom redu kreirali crkveni redovi, a nešto kasnije carske prosvjetne vlasti.

Katančić je u svom djelu »*De poesi illyrica libellus*«¹⁶ (1817) tražeći korijene dramskog izvođenja u *Eshilu*, *Sofoklu* i *Euripidu*, te *Seneki* — izrijekom navodeći i brojne tragedije iz svog vremena (o kojima danas često nema traga) prednost davao komediji polazeći posebno od svojih simpatija za *Aristofana* i uopće za klasičnu komediju oduševljavajući se napose *Plautom* i *Terencijem*. Povezujući *humor stare Slavonije* s ovim davnim izrazima dobroga smijeha on će naročito naglasiti djelo *Josipa Stjepana Relkovića* »*Godovno*« (izvedeno prvi put u Vinkovcima prigodom jednog imendana, ali tiskano tek 1811),¹⁷ kao pravi humoristički tekst, koji će se razumljivo s pjesmom o *Zvekanu* književnika *Ivanošića*¹⁸ i jednim kasnijim tekstom direktora osječke gimnazije *Benišića*,¹⁹ nametnuti kao idealni humoristički tekstovi, za koje imamo potvrde da su se ne samo čitali već i prigodno izvodili najčešće u samostanskim prostorima.

Prigodom odlaska na vojnu i *Matija-Antun Relković* s grupom oficira bit će gost osječkog franjevačkog samostana, gdje će mu grupa uz

objed izvesti određeni program u kojem je, kako bilježi kronika, sudjelovao i mladi *Katančić*.²⁰ Ovaj susret tada još nepoznatog *Katančića* s autorom »Satira« otkriva također da su različiti oblici kazališnih manifestacija bili prisutni u staroj Slavoniji. Najčešće se uz recitacije i koji monolog izvodila kakva kratka igra. *Katančić* je u već spomenutom djelu »*De poesi . . .*« spomenuo samo *Tomikovičev* tekst »*drama comicum*« »*Josip poznat od svoje braće*« (1791), ne znajući da nije riječ o originalnom tekstu slavonskog autora već o prijevodu i preradi *Metastazijeva oratorija* »*Giuseppe riconosciuto*«. ²¹ Međutim, sasvim je sigurno poznavajući i mentalitet Slavonaca, da su komični i satirični sadržaji vezani za zgode pojedinih slavonskih ličnosti bili predmetom humoristične literature stare Slavonije. Prigodni tekst o *patru Zvekanu* to najbolje potvrđuje.²² Nije to bila samo rugalica, ni pjesnički obračun jednog autora s drugim, nego i potvrda da su se takvi *prigodni pjesnički dueli* završavali određenim književnim djelom.

Nedaleka *Sava* bila je stvarna granica dviju carevina, pa zato svi ti naponi na kulturnom planu od najskromnijih bilježaka da se npr. na debeli četvrtak i u pokladni ponedjeljak 22. i 27. II 1775. prikazala »*Murgarita Kortonska*«, svjedočanstvo je da se i u Slavoniji, u ovom slučaju u Osijeku, sa *školske pozornice čula hrvatska* riječ, istina upletena u *njemački i hrvatski interludij*. Dokaz je to da se i u ovoj pokrajini, kao i kod kajkavaca, početak dramskog stvaranja na hrvatskom jeziku mora tražiti i u vezi sa školskom dramom.²³ Djelovanje književnika *Antuna Josipa Knezovića, Ivana Velikanovića, Aleksandra Tomikovića, Grge Čevapovića*²⁴ i *drugih*,²⁵ u tom nastojanju oko dramskog teksta na hrvatskom jeziku, u daljnjem razvoju teatarskog života u Slavoniji, bez obzira na pojedine uzore i prerade, sasvim sigurno nije od male važnosti. Igralo se tako u staroj Slavoniji XVIII stoljeća u *dvoranama i dvorištima, trgovima i ulicama Požege i Osika, Slavonskog Broda, Petrovaradina, Iloka, Šaregrada, Našica, Cernika, Velike, Vinkovaca . . . ali i u prostorijama posebno uređenim za kazališne prigode isusovačkog kolegija u Požegi i Petrovaradinu, u Zemunu, Kutjevu, Vukovaru i vojno-krajiškim Vinkovcima i Novoj Gradiški, a isto tako i u samostanskim knjižnicama već navedenih mjesta, te Koprivnice i Bača*.²⁶ Razumljivo je da danas ostaci sačuvanih arhivskih dokumenata i vrijedni podaci iz dijarija i kronika otkrivaju samo djelić onovremenskog djelovanja, a da su izvori poput »*Historiae*« i »*Diarium residentiae Poseganae S. J.*«²⁷ i *dijarija i kronike iz Petrovaradina i Slavonskog Broda, te Našica*, od izuzetne važnosti, jer

često takovi izvori navode cjelokupan repertoar izveden u određenom kolegiju.²⁸ Ovi izvori otkrivaju i sastav publike pred kojom su predstave izvedene. Tako je sasvim konkretan *podatak o publici* koja prisustvuje predstavama u osječkoj Tvrđi 1776. Vidljivo je da su predstave bile ponekad namijenjene prvenstveno vojnim licima, njihovim porodicama i imućnijim građanima, ali je ipak većina predstava bila namijenjena široj publici, dakle građanstvu u šarolikom sastavu kao npr. 1763. u Požegi, kada se prikazuje drama »*Illyricum Hungariae iunctum*«. ²⁹

Požeški repertoar u usporedbi s repertoarom zagrebačke isusovačke gimnazije otkriva tek nekoliko zajedničkih naslova, mada ostaje činjenica da su i jedan i drugi kolegij nalazili uzore svog repertoara s istoga vrela, to jest iz programa isusovačke školske drame Austrijske jezuitske provincije. Prisustvo hrvatskog jezika, i u tekstovima, i u izvođenju igrokaza sedamdesetih godina 18. stoljeća, u sve većoj mjeri na pozornici požeške gimnazije, slično je pojavi u Zagrebu, dok se u Osijeku u Isusovačkoj gimnaziji (osnovanoj 1765) u početku igrokazi izvode na njemačkom jeziku po izričitoj želji i naredbi carice Marije Terezije, koja toj instituciji određuje ulogu *glavnog školskog rasadnika germanizacije*, što je zabilježio i povjesnik te škole Antun Ustija u svom rukopisu *Historia gymn. Essek*«. ³⁰

Na školskoj se pozornici u Slavoniji (kao uopće u Sjevernoj Hrvatskoj), osobito i u prvoj i drugoj fazi razvitka školske drame prikazuju najčešće igrokazi s biblijskim motivima, različite svetačke legende, moraliteti i povijesne drame koje će svojim sadržajem evocirati prisutnima ratničke uspjehe u nedavnoj prošlosti, pri čemu će motiv bitke kod Siska biti osobito često iskorištavan. ^{30a} Dio takovog repertoara naći će se i u programima putujućih stranih družina. U svom ostalom dijelu programa putujuće su družine interpretirale onovremenski repertoar putujućih grupa svojih zemalja, mada se u Slavoniji taj program izvodi s priličnim zakašnjenjem. U povijesti požeškog kolegija D. I. često se s osobitim naglaskom spominje izvođenje određenih povijesnih drama, pri čemu izuzetno mjesto zauzima i prikazivanje Donatijevog teksta »*Sisciensis victoria*«. ³¹ U nizu samostanskih knjižnica i danas nalazimo ostatke bibliotečnog fonda onovremenskog dramskog repertoara. Tako smo imali prilike pregledati ne samo u Našicama već i u Vukovaru, Požegi, Šarengraču i Iloku prijevod Rueauove drame »*Lysimach*«, što potvrđuje da se izvodila ne samo u Zagrebu, već i na slavonskim školskim scenama. ³² Još je Julije Benešić početkom ovog stoljeća uočio prisustvo tiskanog Miklaušićevog

izdanja »Lizimakuš ili mačuhinski nazlob« (izdanje iz 1823) u srijemskim samostanskim knjižnicama (u kojima je između ostalih boravio i kulturno djelovao povjesnik *Fermendžin*), što sam i sam ustanovio, otkrivajući taj primjerak i u samostanskoj knjižnici u *Našicama*.³³ Mogli bismo tako zaključiti postojanje živih dodira i suradnje dramskih izvođača čitave sjeverne Hrvatske. Slično kao u Zagrebu i *vinčkovački će gimnazijalci* u vojnokrajiškoj gimnaziji igrati fragmente iz djela istaknutih klasičnih autora, tako npr. iz *Aristofana* u vrijeme, kada u toj istoj gimnaziji predaje *Carl Enk von der Burg* i prevodi *Dantea* na njemački jezik!³⁴

Slavonija je isto tako poznavala brojne prerade iz centralnog isusovačkog repertoara školskih drama — iz napose talijanskih izvora — prerade koje su se, na žalost, najčešće sačuvale samo u naslovima i raritetnim primjercima izvornika kao npr. u *Našicama* i *Vukovaru*, osim npr. *Slav. Požega*.³⁵ *Našički je samostan* istovremeno bio ne samo škola, već i značajno likovno i muzičko središte, u kojem je zračila ličnost *Filipa KAPOŠVARCA*, autora zanimljivih rukopisa pjesama, oratorija i dr.³⁶ Jedan zbornik njegovih predikatnih razmišljanja koji otkriva temeljito poznavanje klasične literature, a i suvremenih talijanskih tekstova, služio je u *Iloku* i kao zbornik odabranih dijaloga za dramske pokušaje koji su se izvodili u refektoriju prigodom nekih jubileja i praznika. Na žalost, dosada nisu pronađeni tekstovi ranijih hrvatskih prikazanja, npr. u *Požegi*, prikazanja, koja su kao dramski tekstovi za punih pola stoljeća starija od najstarijih sačuvanih hrvatskih franjevačkih dramskih tekstova. Posebno je zanimljivo muzičko ilustriranje pojedinih teatarskih pokušaja, o čemu govori i prisustvo zato prigodne literature iz talijanskih izvora (naročito iz *Bologne*, *Ancone* i *Rima*).³⁷ Danas je poznata činjenica da su se mnogi umjetnički tekstovi stare Slavonije *pjevali*, a ne *čitali* — mnogi tekstovi dijaloški interpretirali, pa je i *Relkovićev »Satir«* isto tako pjevan uz tamburu, odnosno recitiran uz tamburu, pri čemu je izgovor riječi s izvornim *posavskim akutom* davao posebnu boju.³⁸ Još i danas su sačuvani mnogi *folklorni dramski tekstovi* vezani uz *obred svadbe ili prela* (neke od tih tekstova iz *Otoka* zabilježio je *Lovretić*, zabilježeni su i tekstovi iz *Prkovaca*, *Mikanovaca*, *Vrbice*, *Nimaca* i dr.).³⁹ *Slavko Jančković* je o tome pisao u svojim »*Šokačkim pismicama*«, te u posebnoj studiji za Kongres folklorista SFRJ.⁴⁰

Osim isusovačke gimnazije u *Požegi* i u *Osiijeku* — kao naročita žarišta određene kazališne aktivnosti javljaju se i *franjevački konventi* u *Osiijeku*, *Slavonskom Brodu*, *Virovitici*, *Šarengradu* i *Vukovaru*, (gdje je

tada boravilo preko stotinu redovnika) s izrazitim dramskim pokušajima na hrvatskom jeziku, kojima najvećim dijelom znamo autore. Već je ranije bilo poznato književno djelovanje *Antuna Josipa Knezovića*, koji drammatizira životopis *sv. Ivana Nepomuka* (1759), zatim plodna književna aktivnost *Ivana Velikanovića*, čije su se četiri drame: »*Margarita iz Kortone*« 1780, »*Sv. Suzana*«, 1783, »*Sv. Terezija*«, 1803. i vjerojatno »*Abelova smrt*« (rukopis u Budimu) nametale u tipičnom dramskom maniru prerada toga vremena. Ipak naši autori polaze od jedne scenske težnje i putem slike jednog tjelesnog ritma. Naglašuje se *umjetnost* glumca, ne teksta i pored svih poruka igre. Posebnu pažnju zaslužuje *Grga Čevapović* svojim djelom »*Josip sin Jakoba*« 1820. i *Aleksandar Tomiković* svojim dramskim obradama *Metastasiya*, od čega se sačuvao tekst »*Josip pozvan od svoje braće*« 1791. Klima koju je razvijao tada popularan val prerada Metastazijevih tekstova⁴¹ (u prvom redu), zapljusnuo je i Slavoniju.

Komparativistička istraživanja potvrdila su talijanske originale, koji su služili kao predtekst za nabrojena djela. Ovdje se, međutim, želi naročito naglasiti sretna okolnost da se ipak unatoč mnogih *izgubljenih* hrvatskih školskih drama 18. stoljeća iz stare Slavonije, ipak sačuvala u više varijanata u rukopisu »*Judit, victrix Holofernis — actio comica idiomatae illirico, producta a juventute gymnasii Brodensis*«. Danas se u Arhivu obitelji Brlić u Slavonskom Brodu čuvaju ovi rukopisi (dramski tekst s interludijem). Toma Matić je publicirajući ovaj dramski tekst u popratnom uvodu naglasio »*kako je brodska Judita uopće jedina sačuvana hrvatska drama iz 18. vijeka, za koju je utvrđeno da je prikazana od djaka slavonskih latinskih škola, a tekst te drame u 'Uspomenama na stari Brod' nije niti potpun niti uvijek pouzdan . . .*«⁴² — te ga zbog toga u Građi za povijest književnosti hrvatske tiska u cjelini. Ipak i taj Matićev rad nije integralno saopćen rukopis vjerojatnog prepisivača i glumca *Andrije Antuna Brlića*, oca gramatičara Ignjata Alojzija Brlića, poznatog u literaturi i po svojem dopisivanju s *Matijom Antunom Relkovićem*.^{42a} *Andrija Antun Brlić* (kojemu je Relković bio kum, i s kojom je porodicom prisno prijateljjavao podsjećajući da su i Relkovići, od patronimika *Relko*, i *Brlići* — zajedno — u Slavoniju stigli u zbjegu preko Srpeca, vis a vis *Davora /Svinjara/* i Kobaša, dakle linijom zbjegova koja je od Bune išla pravcem Vrbasa na Savu) — polazio je školu brodskih franjevaca od 1767. do 1774. sudjelujući kao *parvista major* (vjerojatno oko 1770) u predstavi »*Judite*«. Sačuvani rukopis ove jedine sačuvane

drame na hrvatskom jeziku iz stare Slavonije 18. stoljeća, nastao je kasnije, dok je Antun boruio u Osijeku. I sam prepisivač teksta veli da je na kraju prvog čina ostala praznina u tekstu (izvornom) i da je primoran po svome pamćenju dopisati ispušteno. Doslovice stoji: »I ovo ja mećem ovako što znam kako je bilo onda, a ovog malog intermedijuma nejma odkale da ispisujem već ovako mećem«. ⁴³ Didaskalije ove drame pisane su latinskim jezikom, najvećim dijelom, što potvrđuje da je riječ o školskoj drami. Matić je mišljenja da je rječnik drame i u npr. *Lusus I-mus* i u *Intermediumu Actus 3-tii* toliko pučki papren i oštar da je skoro nevjerojatno, e da bi se tako moglo zboriti na đачkoj sceni onog vremena. Ipak, podsjetimo se npr. na rječnik *Došenov* u »Aždaji sedmoglavoj«, koji nije daleko od rječnika Hansovoga: »Daću ja teb' šerbeta, drek, kako si ti men' kru(ha)! Da, znaš li se prekrstiti? ... Zašto te mat nije naučila? ... Daj, sinko, opsu mater mater ... Deder, opsu tripud ...«. ⁴⁴ Ili pak dijalog *Columbine* i *Hansa* (Hansburšta) u ovom obliku:

Columb: Dok kući dojdeš, imati će leđa tvoja dost, gursus! Tko ti je kriv, što toliko dice imaš!

Hons: Ti si kriva, kurvo raitarska, jer se po taboru vodaš s soldati etc.

Columb: Ta, more, takva li sam ja, tako ti ljudski znaš! ^{44a}

U *Intermediumu Actus 3 tii* Columbina naziva *Hansa* krmačom, margarcem, pijančinom nevaljalom, a on joj u odgovorima često ubacuje svoju frazu »Prdni se ti u pamet!«

Odgovarajući *Golophantusu* kako se zove *Hans* veli:

»Kako bi kazao, kada ti moga titula ne ćeš zapamtiti! Ja se zovem, dobro pazi: Johan, Hons, Georg, Jergl, Štefl, Macl, Honsvurst fon Nudelvalker«. ^{44b}

Očigledno je da je ovdje riječ o slavonskoj bufoneriji koja po stilskim značajkama stoji ne samo na raziri dometa onovremenskih npr. bečkih zabavljača, već i na razini onoga na čemu će graditi kasnije svoj uspjeh *Freudenreich*, *Okrugić*, *Becić* i sl. autori pučkih igrokaza. I leksik i motivika stvarat će klimu zajedništva prikazivača i gledateljstva, ali ne na onaj način kako se to ostvarivalo u srednjovjekovnim bratinskim prikazanjima. Ovdje dominira vojnički život Vojne krajine sa svih strana, no ponajčešće prikazan prpošnim humorom, pjesmom i šalom, tamburom i kolom, što će godinama trajati kao temeljni tematski krug pučkih igrokaza stare Slavonije. Nasuprot bojnim poklicima javit će se pošalicu, pa i rugalica, a sočan će dijalog glumcu služiti kao temelj igri. Otvorenost tema pučkog igrokaza stare Slavonije kao da počinje rečenicama ovog

najstarijeg Brlićevog dramskog teksta, koji je istovremeno *pun aluzija na onovremenske prilike u Slav. Brodu*. Radnja je često potpunoma locirana u brodsku sredinu, pa tako Hons veli Holofernu da mu se čini kako ga je vidio »kod Tadijanovića u Rastušju«^{44c} (iz ove je zadruge Tadijanovića i akademik književnik Dragutin Tadijanović!). Na drugom mjestu Colombina tuži da joj se Hons češće vraća pijan »od Klingerovice«, a to je sasvim određena tada poznata gostionica »Crvena kuća« u Slavonskom Brodu, vlasništvo obitelji Klinger. Djeca u »Lusus I mus plaću kano mladi psi po Rasolu«, a Rasol se tada zvala danas Mesnička ulica u Slav. Brodu.^{44d} Živa i originalna štokavština slavonska, »lipa ikavica«, protkana brojnim, danas već rijetkim frazama, izrazima, poslovicama i uzrečicama još je više oduševljavala onovremensku publiku. Izrazi: »Šta ću, za ježevu majku!« (u *Intermediumu Actus 3 tii*), »da štranka ljude ne davi, davno bi se sam obisio« ili »da ne boli, zaklao bi se odavna«, pa »psuje ko stara Ciganka«, »pije kano paorska divojka, cura ili dikla, da njoj suze na oči frcaju« dopunjeni su i tipičnim izopačenim vojnokrajškim uzrečicama, koje ovako interpretirane svojom nakaradnošću i besmisлом stvaraju poseban humoristički efekat. Tako npr. kada Hons opisuje kako mu žena pije iz bukare kao prava pijanica, a ovamo se izmotava i hini naivnu i pristojnu ženu, Hans upotrebljava preinačenu njemačku frazu »samo malo« u obliku »a n a m p l i s k« (Nur ein Pisl):

»Da ja pijem, istina je, ali ona nikad pune bukare vidit ne more, valja taki da ju uzme po boke, taki anamplisk...«^{44e} (*Inter. Actus 3 tii*). Honsu Colombina s oficirima »dućka«, jezik joj je »kano koleso mlinsko«, »kod bukare do ponoći prisidi«, a ostavlja ga samog s djecom »baš krno čizmu brez mamuze« ili pak »kano kad se iz ardovića rakoja šljivova istoči« (Sve: *Intermedium Actus 3 tii*). U dijalogu Holoferna i Honsa navedena su ne samo jela stare Slavonije, već i dobro brodsko vino:

Holo: Naš Alkoran zapovida držati žena, koliko hoćeš, jisti pita, kolača, gurabija, alvi, pečeni jarića, kozlića, kave i šerbeta piti, rozolije, rakije dosta, ali ne smiš piti vina nit jisti krmećeg mesa ni kobasic'.

Hons: Prve riči mi se tvoje dopadaju, ali druge ne šmekaju. Čuješ, barem brockog vina slobodno je piti Turčinu.

Holo: Jok, nikakva.

Hons: Barem onda je slobodno, kad se koji razboli, jer bi ja, kad god bi bio žedan, bi se razbolio.

Holo: Nije ni onda dopustito.

Hons: Čuješ, imade po turskoj zemlji jarčića majučki, sve viču uj-uj-uj, i ne zna reći be-be! Kod nas kaura takvi jarići zovu se praščiči.

Holo: No to se može, ali da tko ne vidi te, jer ako tko vidi, ti onda sagriši.

Hons: No bene! Kad ja uzmem tvoje dvi kćere, ja ću pokraj jareta i ćuturu s vinom pak ću paziti, da tko ne vidi. Jok, nemoj gledat ni ti, a ja ću oči zatvoriti, dok pojidem.

Holo: Vidim ja, nisiti za Turčina!« (Intermedium Actus 3 tii).^{44f}

Nakon prvog i nakon drugog čina izvedeni intermedij s *Hanswurstom*, otkriva posebice u dijalogu, da je posuđeni okvir hansvurštovske lakrdije umetnuta živa slavonska fabula. Naravno, da ništa ne može biti bez Turaka. *Sava* je tada granica, a kompleks turske opasnosti još nije iščezao. Otud i *Holoferno* djeluje u tekstu proturski. Njegovo nastojanje da *Honsa* pridobije za islam, prigoda je da se mnogo toga dovede u komičnu poziciju. I dok je režim u bitnim koncepcijskim okvirima dramskih tekstova nastojao na određenim etičkim vrednotama (da nema te žrtve koju podanik ne bi trebao učiniti za interese carevine i sl.), u ovim umetnutim kratkim slikama i dijalozima nalazila je onovremenska publika sebe: i u svom načinu mišljenja i u svojoj frazi i u svom humorističkom nervu. I dok se baš u to vrijeme u bečkim kazališnim krugovima *Hanswurst* protjeruje sa scene — izranja na sceni vojnokrajiškog Broda njegov slavonski odraz.

Već je Matić primijetio da i pismo i grafika otkrivaju da su na dva do tri mjesta barem dva druga pisara počela prepisivati »*Juditu*«, »no ubrzo su prestali, te je dalje opet pisao Brlić«. ^{44g} Grafika Brličevog prijepisa »*Judite*« ima niz karakteristika, i ako se u biti slaže s pisanjem drugih slavonskih pisaca 18. stoljeća. I u *Brlića* nema razlike između č i ć, slično kao u pisaca Osječana *Ivanošića* i *Turkovića*. Za ove glasove upotrebljava *Brlić* redovno bez razlike c s, što *Matić* u svom saopćenju »*Judite*« u *Gradi* 27. svuda transkribira u ć, smatrajući da je to najbliže izgovoru u *Brodskoj Posavini*. Zanimljivo je kako *Brlić* uz takvo pisanje cs često dodaje: i ili j. Dok u pojedinim slučajevima *Matić* smatra da ovi glasovi nemaju značenja za izgovor (pr. *hocsju*, *bracsio*), vrlo je vjerovatno da se j u govoru čuo iza glasa ć u instrumentalu singulara imenica ženskog roda s osnovom na i i u komparativima na *ći* (pr. *ricsjom*, *nocsjom*, *vecsieg* i sl.) kako se to i danas čuje ponekad u tom kraju. *Matić* je zabilježio i neke druge grafičke osobine ovog rukopisa, pisanog danas već prilično izbljedjelim crnilom, što čini teškoće u čitanju. Tako *Brlić*

za glasove s i š piše bez razlike s, što ga ne smeta da katkada i glasove z i ž bilježi sa s, ma da kao i ostali onovremenski slavonski književnici za te glasove upotrebljava znakove z i x.

LJ piše Brlić na tri načina: *li. lj i ly: kraliev, walja, najbolye*. Zbog toga je i razumljivo Brlićevo pisanje na sličan način kada dolazi skup lji: *sablicsu, semli (zemlji), temelito*. Matić je u pravu da oblik *rakja slivova* treba izgovarati: *rakija šljivova* (tj. *šljivovica*). Oblike: *kral, priatel* treba izgovarati kao *kralj, prijatelj*. Ipak, svaki l u Brlićevu rukopisu nije lj u transkripciji. To osobito vrijedi za primjere: *nepriatelski, zelno, pobolsanie, zatilku*, koji transkribirani glase: *neprijatelski, želno, pobolšanje, zatilku* — kako se to i danas može čuti u starijih stanovnika Brodskog Posavlja.^{44h}

Cjelokupni *naslovnik* izvedbe višestruko je zanimljiv kao građa za kulturni trenutak stare Slavonije, jer pored ostalog nam saopćava imena i prezimena učenika izvođača:

ACTIO COMICA IDIOMATAE ILLIRICO⁴⁵

producta a juventute gymnasii Broodensis

Argumentum: Judit, victrix Holofernis.

PERSONAE AGENTES:

<i>Holofernes</i> , princeps regis Nabu- codonosoris	GREGORIUS TADIJANOVIĆ, poeta
<i>Golophantus</i> , generalis militiae	FRANCISCUS LITRIČIĆ, poeta
<i>Vagao</i> , militiae capetaneus	JOSEPHUS KAVEĐIĆ, poeta
<i>Eliachim</i> , sacerdos Judeorum	JOANNES KARADUZOVIC, syntaxista
<i>Ozias</i> , princeps Judeorum	FRANCISCUS ULIĆ, syntaxista
<i>Judei sequuntur:</i>	
<i>Judas</i>	JOANNES VINČAŠEVIĆ, grammatista

<i>Isac, Judeus</i>	JACOBUS MATKOVIĆ, grammatista
<i>Gamaliel, Judeus</i>	JOSEPHUS KULUNĐIĆ, grammatista
<i>Nadab, Judeus</i>	FRANCISCUS MIHIĆ, grammatista
<i>Judit, victrix Holofernus</i>	THOMAS TUZLIĆ, poeta
<i>Habrahama, ancila Juditae</i>	ANDREAS BRILIĆ, major parvista
<i>Hansvurst</i>	FRANCISCUS RATKOVIĆ & cantor, poeta
<i>Columbina</i>	MICHAEL KNEŽEVIĆ, syntaxista
Hos osequuntur (!):	
<i>Corporalis militiae</i>	JOANNES BLAŽEVIĆ, major parvista
<i>Fligemon militiae</i>	FRANCISCUS PEŠIĆ, major parvista
<i>Timpanisator millitiae</i>	JOSEPHUS CRNIČIĆ, major parvista
<i>Fistulator militiae</i>	IGNATIUS SEBASTIJANOVIĆ, major parvista
<i>Securii duo</i>	JOANNES JANKOVIĆ et GEORGIUS HO[...]VIĆ, majores parvistae

30 milites osequuntur (!) et 30 gentis judaice.

Asyrio[...] hi[...] accedunt. Musici, saltatores [...]ente[...].

I tako su se u izvođenju ovog dramskog teksta našla ne samo djeca iz varošica i tvrđave *Slav. Brod*, već i učenici sa sela, iz *novogradiškog, brodskog i vinkovačkog kraja*. Svi ti *Tadijanovići* (s tradicijom filologa i pjesnika *Blaža Tadijanovića*, umrlog 1797), *Litričići, Kaveđići, Karađuzovići, Tuzlići, Kulundići, Mihići, Kneževići, Blaževići, Ratkovići, Sebastijanovići, Jankovići, Crničići, Brlići* i drugi, u radnji s brojnim aluzijama lociranim u starobrodski ambijent — sačuvali su nam *najbolji dokumenat o postojanju i djelovanju školskog teatra u staroj Slavoniji*.

Franjevačka školska drama i isusovački školski teatar, etape su razvitka našeg kazališnog života, a napose od značenja za odgoj i obrazovanje, često polupismene i često rafinirane, kazališne publike slavenskog vojnokrajškog baroka i rokokoja, a i klasicizma u osebnom vidu. Posebno je pitanje u kojoj se mjeri u daljem toku, u narednom stoljeću, mogla razviti *pučka komedija*, npr. *Jurkovićeva*, koja u uzlaznoj liniji

varira sve do *Ivakića*, preko *Ilije Okrugića Srijemca* i *Ferde Becića* — i napose u određenom smislu preko *Freudenreichovih »Graničara«*. S korištenjima prethodne pučke komedije i *sa iskustvima školskog teatra* stvara se *most između* dramskih tekstova na latinskom jeziku i krepke slavonske komedije. Nije pri tome važno što je sve poslužilo kao pozornica, jer osim konvikata i kolegija, samostanskih refektorija, osim trgova i prostora pred crkvama i napose pred spomenicima podignutim u znak zahvale što je iščezla kuga, osim prostora u okviru kasarni, vašaških prostora i sl., postojali su i drugi intimniji prostori koji su vrlo često ujedinjavali i glumce i publiku u jednu cjelinu,⁴⁶ što je i jedna od tendencija čak i modernog kazališta. Ne treba pri tom zanemariti i različite političke devijantne uloge što ih je ponekad imala austrijska carevinska vlast, da pozorišnu scenu upotrijebi kao tribinu germanizacije. No, iako je od 1780. taj duh germanizacije trajao još skoro jedno stoljeće, osobito nastojanjima vlasti za djelovanjem *njemačkih kazališnih grupa* u Slavoniji, *posebice u vojnokrajiškim središtima Osijeku i Petrovaradinu*, ilirski će entuzijasti vrlo često *primoravati takve kazališne grupe da drže predstave i na hrvatskom jeziku.*^{46a} Kada prisutnost domaćih kazališnih dobrovoljaca postepeno dođe više do izražaja, bit će to i početak onih nastojanja, koje će svojom upornošću dovesti — istina mnogo kasnije — i do osnivanja druge stalne hrvatske kazališne scene, do pojave *Hrvatskog narodnog kazališta u Osijeku.*⁴⁷ Ipak još je dugo vremena moralo proteći do pojave izvorne domaće drame na sceni. Repertoar školskog franjevačkog i školskog isusovačkog teatarskog djelovanja, naročito u *Požegi* i u *Osijeku* — nije lako dopuštao prostor domaćoj dramskoj riječi. I počeci građanskog kazališnog života u Slavoniji bili su opterećeni prisutnošću *razvodnjenih prerada* djela trećerazrednih stranih pisaca, mahom *njemačke, austrijske, mađarske i talijanske* književnosti, uz još rjeđe *francuzarije*, koje je u Slavoniju ipak prva unijela školska scena. Kretanja *stranih putujućih kazališnih družina* trajat će sve do razvojačenja Slavonske vojne krajine osamdesetih godina 19. stoljeća, tako da će slavonski dramatičari, a posebice komediografi, u većini još podosta plaćati dug repertoaru isusovačkog i franjevačkog školskog kazališta — i s tim u vezi — u relativno uskim okvirima teatarske baštine — nastojati oko unošenja aktualnije tematike.

Zapaženu ulogu u podizanju kulturne razine vojnokrajiškog dijela Slavonije izvršile su (relativno bogate svojim knjižnim fondovima) *regimentske knjižnice u Vinkovcima, Petrovaradinu i Novoj Gradiški.*⁴⁸ Ove

su biblioteke stalno dopunjavane čak i službeno zabranjivanom literaturom,⁴⁹ a nije bilo rijetko prisustvo onovremenskih bestselera i u lijepoj i u znanstvenoj knjizi, što dokazuje i sačuvani ostatak knjižnice Brodske pukovnije u Vinkovcima, danas u depou Muzeja u Vinkovcima.

Razumljivo je da su i redovnici donosili u svoje konvente niz djela, prvenstveno iz Italije, Austrije i Francuske. Na mnogim djelima stoje potpisi i posvete (npr. *Antuna Bačića* u Našicama) donosilaca tih djela. Na žalost, kako to izvješćuje i *Marija Malbaša* u svom prikazu stanja biblioteka i arhiva u »Muzeologiji« sv. 19. (Referati simpozija o muzejskoj djelatnosti u Slavoniji saopćeni 10. i 11. XI 1975. u Slav. Požegi), još uvijek ne postoji prikaz cjelokupnog fonda samostanskih knjižnica u Slavoniji, pa se samo na temelju osobnog uvida u pojedine fondove može pretpostaviti kakvu su ulogu odigrale takve institucije, kao značajna kulturna žarišta svoga vremena.⁵⁰ Mnogi su znanstvenici djelovali po tim knjižnicama, i to ne samo *Katančić*, *Tadijanović*, *Bačić*, *Čevapović*, *Lanosović*, *Velikanović*... već i u novije vrijeme npr. *Eusebije Fermendžin*, koji je umro u Našicama, ostavljajući niz izuzetno vrijednih rukopisa što se sada nalaze u *Sl. Požegi*. Redovnici su donosili i kazališna djela, različite priručnike za glazbena i dramska djela, muzičke priručnike, zbornike i antologije. Dio takvog bogatog fonda pronašli smo ne samo u npr. *Cerniku*, *Našicama*, *Iloku* i *Šaregradu*, već osobito u *Vukovaru*.⁵¹ Neke od tih biblioteka sadrže bogate tematske cjeline. Tako je knjižnica u franjevačkom samostanu u *Sl. Požegi* (još prije osam godina smo se u to osobno uvjerali!) posjedovala ilirsku zbirku *Kaje Adžića*, dakle sve novine, časopise i knjige vezane za preporodna kretanja. Prikaz sadašnjega stanja požeških knjižnica nalazimo u djelu *Filipa Potrebiće*. Fond *virovitičkog* samostana sačuvao se s oko 890 djela u 2749 svezaka, te bogatom zbirkom rukopisnih knjiga lektora teologije i filozofije, sve pretežno iz 18. stoljeća. Ovaj samostan ima i točan popis arhivske građe, a za 18. stoljeće izrađena su i regesta (*Cvakan*).⁵² Mogli bismo tako nabrojati i s kakvim knjižnim fondom raspolažu ostale samostanske knjižnice stare Slavonije, posebice u *Slav. Brodu*, *Osijeku*, *Iloku* i *Vukovaru*, te one u *Baču*⁵³ (u uskoj vezi sa ovim slavonsko-srijemskim konventima), no to je predmet posebnog studija. Za ovu priliku ćemo samo naglasiti da smo u istraživanju tokova slavonskog školskog i građanskog kazališta XVIII stoljeća smatrali nužnim istraživati i u tim institucijama, baš kao i u arhivu Slavonije i arhivama pojedinih muzeja ove regije, što se naravno dopunjavalo i dopunskim istraživanjima u nekoliko fundamentalnih zbir-

ki i knjižnica u Pečuhu,⁵⁴ Sigetvaru, Budimpešti,⁵⁵ Panonnonhalmi,⁵⁶ Vesprenu,⁵⁷ Košicama,^{57a} Beču⁵⁸ i Grazu,^{58a} pored građe iz Državnog arhiva u Zagrebu.^{58b} Kao spomenik kulture i dokumenat svoga vremena javljaju se i fondovi (arhivski i bibliotečni) starih gimnazija, napose gimnazije »M. A. Relković« u Vinkovcima. Osječka je knjižnica klasične gimnazije danas u sklopu biblioteke Muzeja Slavonije u Osijeku, a požeška i vinkovačka knjižnica stare klasične gimnazije je u sklopu današnjih gimnazija u tim mjestima. Požeški je fond osobito zanimljiv, jer sadrži izdanja i iz vremena kada su ovu školu prvo vodili pavlini. Vinkovački gimnazijski knjižni fond prikazan je djelomično u »Spomenici« izdanoj prigodom 150. godišnjice ove gimnazije (1930), a o osječkoj gimnazijskoj knjižnici u rukopisu je studija Vesne Burić-Firinger. O starim i rijetkim jugoslavenskim knjigama koje su se zatekle poslije oslobođenja u istočnoj Slavoniji pisao je autor ovih redaka 1957. dovršavajući istovremeno i rukopis o kulturnom i političkom značenju vinkovačke čitaonice za Međuakademijski odbor za povijest kolonizacije jugoslavenskih zemalja.⁵⁹ A. E. Brlić⁶⁰ je 1962. prilikom jednog kulturnog jubileja u svojim bilješkama o bibliotekama u Srijemu podsjetio na zanimljive podatke o prisustvu knjige u ovim istočnoslavonskim i srijemskim prostorima. Prisustvo novih posjednika feudalaca u Slavoniji i Srijemu obilježeno je na kulturnom planu Firmanusovom »Poviješću iločko-srijemske kneževine«,⁶¹ napisanu dijelom i kao himnički falsifikat u slavu Odedescalchija s objašnjenjem njihova prava na svojatanje ovih područja. Ipak po uzoru na kler i ti novi vlasnici velikih feuda počinju sabirati i kupovati knjige i rukopise. Potkraj 18. stoljeća samo biblioteka grofa Eltza u Vukovaru⁶² broji oko tisuću svezaka! Odescalchi, kao čuvena rimska porodica, s odličnim poznavanjem svjetske literature znalački nabavljaju i rijetka djela na svim svjetskim jezicima, a zaslugom Inocenta V. dolazi do njegovih nećaka iločkog kneza i čitav niz djela na kineskom, arapskom i turskom jeziku.⁶³ Na iločkom dvoru gostuju talijanske putujuće grupe, a u unutrašnjoj aleji pored dunavskog parka ispred dvorca Eltz povremeno se priređuju koncerti i kazališne predstave. Značajne su bile i knjižnice u ostalim slavonsko-srijemskim vlastelinstvima, npr. u Valpovu baruna Prandaua, pa Carafina u Voćinu, Trenkova u Pleternici, Petraševa u Cerniku, Oduyerova, pa Pejačevićeva u Našicama, De Gosseauova u Nuštru (dio se kasnije zatekao u biblioteci grofova Khuen-Bellassy), pa Colloredova u Mitrovici i dr. Ništa manje značajni bili su knjižni fondovi na dvoru princepsa Folck de Cordone (kasnije u zbirci kneza Schaumburg-Lippe) u Virovitici,

zatim knjižnica *opatiije u Kutjevu*, te knjižnica *uz samostan u Velikoj* i još mnogo drugih (kao npr nešto kasnija *biblioteka grofa Normanna-Ehrensfels u Valpovu*). U izvanredno lijepim ambijentima uz dvorce, u posebnim prostorima u parkovima uz takve i slične objekte (npr. *u Valpovu, Našicama, Trenkovu, Kutjevu, Đakovu, Iloku, Šaregradu i Virovitici*) izvođene su različite kazališne manifestacije, a neki su pisci čak i svoje tekstove usmjeravali na izvođenje u tim prostorima (*Katančić, npr.*).

Stara je Slavonija tako razapeta između primitivizma i rafiniranosti,⁶⁴ između borbe za koru kruha s teškom eksploatacijom kmetova, osobito na komornim i feudalnim dobrima između onoga što s toliko gorčine opjeva u »*Pjesniku-putniku*« *Adam Tadija Blagojević, Valpovčanin*⁶⁵ i razvijenog svijeta baroka s podosta raskoši, razapeta između nastojanja oko opismenjavanja ljudi koji se poslije tolikih godina zbjegova postepeno uključuju u smireniji život i isto tako razapeta relativno visokom učenošću i umjetnošću pojedinaca, školovanih na poznatim evropskim sveučilištima i teološkim fakultetima. Stvarao se tako višeslojevit svijet kulture, s jedne strane u nastojanjima oko elementarnih potreba narodnog prosvjeđivanja i s druge strane često sav u teološkim traktatima, disputima o moralu, različitim temama iz dogmatike i sl. Još i danas sačuvan velik dio fondova samostanskih biblioteka samo je dokumenat jedne prošlosti. No, onaj dio knjižnog fonda koji govori o širim kulturnim nastojanjima, počam od brojnih filoloških i enciklopedijskih nastojanja (s prisustvom djela *Vitezovića, Katančića, Della Belle Stullia*), pa sve do teatarskih pokušaja (npr. prvih pokušaja da se u obliku kazališne interpretacije prikazuje fragmente iz npr. *Grabovčeva »Cvita razgovora«* (1747) ili pak popularne »*Babuše*« / »*Cvit razlike mirisa duhovnoga . . .*« 1726 / *Tome Babića*)⁶⁶ — taj dio tiskanog i rukopisnog fonda starih slavonskih (i srijemskih) knjižnica, zaslužuje pažnju i danas. Za predmet naših istraživanja osobito je zanimljivo razdoblje sedamdesetih i osamdesetih godina 18. stoljeća kada u stare konzervativne barokne knjižnice ulazi i čitav niz djela npr. *francuskih predrevolucionarnih pisaca!* Nekako u to vrijeme završava i djelatnost *prve slavonske tiskare franjevačke*, a 1775. započinje svoje djelovanje *prva građanska tiskara obitelji Divald u Osijeku!*⁶⁷

No, vratimo se jednom izuzetnom pitanju: U kojoj su mjeri u biti dramski tekstovi, neki najreprezentativniji tekstovi pisaca stare Slavonije? Riječ je naravno u prvom redu o »*Satiru*« *Matije Antuna Relkovića*.⁶⁸ o »*Jeki*« i o »*Aždaji . . .*« *Vida Došena*,⁶⁹ o »*Razgovoru pastirskom*« *Matije*

Petra Katančića⁷⁰ (*razgovor Miloglasa, Slavodrug, Slavogosta, Ljubodrug, Jose, Antuna, Tome i Ive*) i o osobito omiljenom djelu »Sličnoričnom nadpisu groba Zvekanovoga« Antuna Ivanošića.⁷¹

Katančićev je »Razgovor...« pisan u obliku pastorale s razgovorima kozara i volara, a sav lociran »u gorici zelenoj med' Petrijevcem i Valpovom« (SPH 26, s. 295). Relkovičev je »Satir« interpretiran uz tamburu kao živa enciklopedija života stare Slavonije, s tim da je prvi dio čisti vid ruinizma i baroka, a drugi klasicizma, s bezbroj likova i radnji. Kanižlićeva »Rožalija«, idealan pretekst za barok i rokoko, sva u poznatom kontrapunktu između umjetnosti unutarnjeg i vanjskog oka, u kontrastu između pesimizma i mortifikacije na jednoj strani i afirmacije vitaliteta (tijela i prirode) s odom Kreatoru na drugoj strani! Slavonija je tako književno, ali i književno-scenski dokumentirala svoj 18. vijek (prvo stoljeće poslije oslobođenja od Turaka) u obliku koji je bio onovremenskoj višeslojevitoj publici najprisniji; stvara se jedna epska forma, koja besumnje bremenita dramatičnošću, postaje svojevrsni i svojevremeni primjer angažirane umjetnosti našeg 18. stoljeća.

»Satir« polazi od ruševnog tona crnila, polazi od ruine (i stanja u kojem ljudi žive i od ruine kraja), da bi zatim tu istu Slavoniju (*čarobnim štapićem prosvijećenosti!*) pretvorili u idilično radilište, gdje se odjednom sve odvija po redu i po Redu. *Turskog agu* zamjenjuje pukovnik *Ljubibračić*, koji je istovremeno i eksponent *Marije Terezije i Josipa II.* Slavonac treba od bečara postati dobar otac porodice, od *brbljavice* i *kradljivice* treba postati *vrijedna domaćica, majka i reduša*. Preobražaj teče u svim razinama: nasuprot bivših šikara i podivljalošći sada je *drvored dudova, umjesto raspojasanih i lijenih seljaka* sada su ovdje *uglašeni oficiri* Vojne krajine i krajišnici, a nasuprot *svinja i krava*, koje ruju i zagađuju, sada su za primjer postavljene *pčele i svilene bube!* Relković prije Katančića tako postaje prethodnik jedne osebujne vojnokrajiške klasicističke estetike, u kojoj je dramatski faktor sveden na vojničko shvaćanje reda. Drugog je tipa »*Dogovor Dilloredni izmed Cvittara i Cvitchah*« A. Filipovića Hendelthalskog ili pak »*Svraka lanjska nistarie svēta ovoga promislaje*« (1844)⁷² istoga autora, koji će satirički ocrtati malovaroški život u Slavoniji u epskom obliku s jasnim stranim uzorima. Bezbrizna, bonvivanska Slavonija karikirana u živoj sličici javit će najizrazitije u »*Čestitanju godovno u majuru s ove strane Bosuta na dan 26. miseca jula godine prošaste učinito po Klimpeku iz Kaperca*« Josipa Stjepana Relkovića⁷³ (nekadašnjeg učenika požeške gimnazije i učesnika dramskih pred-

stava u kolegiju!). Rijedak sačuvani primjerak *Novog i starog svetodanika* ili *ti kalendara iliričkog za prosto godište 1811. na korist i zabavu Slavonaca složen*. U Budimu... sadrži između ostalih tekstova ovu pjesmu, koja se u starim vojnokrajiškim Vinkovcima igrala pri *seoskom godu (kirbaju)* u veselom društvu. Slično kao što će kasnije učiniti S. Matavulj u svom »*Bakonji*...«⁷⁴ J. S. Relković će zbog aluzija na neke vinkovačke izjelice, ispičuture i bečare nadjenuti imena koja upućuju na drugu stranu. Za razliku od tolikih moralističkih djela s nastojanjima da se podigne moralna, intelektualna i gospodarska razina stare Slavonije, ovo djelo napisano bez većih književnih pretenzija jedinstvena je slika one *vesele, razigrane, ljudske Slavonije*, koja se znala nasmijati i *pokondirenosti i gluposti i neumjerenosti* u jelu i pilu, ali tako da to zrači i kao igra riječi; poput onih poznatih krajiških uzrečica:

»*Libe švester du, Ljubica, tvoj je leibspeis džigerica*:«...⁷⁵ i sl.

S vukovarsko-iločkog područja sačuvala se drama nastala prigodno (1819. izvedena), a s izvorom iz *Geneze*, gl. 37, 39 do 50, koja za razliku od *Tomikovićeve* prerade *Metastazijeva oratorija »De Giuseppe riconosciuto«* (primjerak se *Metastazijeva* djela nalazi uz *Tomikovićev* tekst u bibliotekama u *Našicama, Šarengradu*) prikazuje *Josipa Egipatskoga* od djetinjstva, kroz sve tegobe života do uspona i časti, kada će prihvatiti oca i braću, iako su mu svojevremeno nanijela zlo. Osobitost je ovoga dramskog teksta napisanog u rimovanim *desetercima* brojnost lirskih partija, ne samo sa stihovima, već i s napjevima (posuđenim iz popularnih njemačkih izvornih napjeva, ali s tada već našim stihovima!). *Stih gladak, dikcija svjež*a, pa ipak bez prave dramske snage, no zanimljivo djelo svojim *pozivom za ilirsko kolo*, a prije *Preporoda!* I sve to u vrijeme »*kad niki (se) stide progovoriti Ilirskim glasom*«:⁷⁶

Zapivala vila Dalmatinka
Otpivala posestrima Srimka...
Pomagali srpski labudovi
I bosanski sivi sokolovi,
Da kušaju slast pivanja novog
Po ilirski učnog vika ovog...«

*Prikazaoci (zbor)*⁷⁷

140 stranica tiskanog teksta *Grgura Čevapovića* značilo je mnogo u vrijeme, kada se npr. u *Osijeku* javlja prava poplava njemačkih dramskih i melodramskih tekstova.⁷⁸ Osim toga Čevapović nam otkriva relativno

dobro poznavanje drugih »*Illyrijskih pjesnika, kojih Dilla Sloxitelj Igre* (tj. Čevapović) *pri Ruku imade*« pri pisanju svog »*Josipa*«.

Kombol je u svom napisu »*Hrvatska drama do 1830*«⁷⁹ spomenuo latinsku dramu *Juraja Würffela »Hevonomus«*, (1572) kao određeni *prati* školske drame s odgojnom tendencijom, a zatim i sve one teškoće s kojima se sreću ne samo gradovi sjeverne Hrvatske, već i naselja slavonska, u poznijem razdoblju, kada daleko od glavnih prometnica, *osuđeni na lokalno tržište i na čardačenja* uzduž savske turske međe, i nisu imali preduvjeta za razvoj kazališne umjetnosti, bez obzira što u to vrijeme započinje intenzivnije prosvjetno gibanje. Kada se najednom ostvare i institucije visokog školstva, dramska će se kretanja ipak zadržati samo na prostoru kolegija s rijetkim tekstovima na hrvatskom jeziku, jer se većinom piše latinski. Frankopanov prijevod *Molièreova »George Dandina«* zaturen s ostacima rukopisa ostat će »*jedna neispunjena mogućnost*« (Kombol).⁸⁰ Poslije oslobođenja od Turaka, pripajanjem Slavonije i Srijema matici zemlji, sredinom 18. stoljeća uz marijaterezijanske i jozefinske reforme na ekonomskom i kulturnom području dolazi do snažnijeg prosvjetnog gibanja, čak i do osnivanja stamparija,⁸¹ kao što je već rečeno, što će se odraziti i u pojavi prvih tiskanih dramskih tekstova. Pri tome je izuzetan uticaj Beča značajan za sve nenjemačke narode u carevini, s osobitim odrazom i na kazalište i na muziku. Podsjetimo se samo npr. cenzuralnih dopuštanja u predilirizmu kako se smiju izvoditi samo oni dramski tekstovi koji su višekratno prikazani na austrijskim i ugarskim scenama.⁸²

Ne samo Vojna krajina, već i sam Zagreb i Varaždin, npr. dobit će *gostovanjima austrijskih, ugarskih, čeških i njemačkih kazališnih putujućih družina* prve javne svjetovne kazališne priredbe, a njemački jezik ne znači zapreku za gledalište, koje osim austrijskih oficira i činovnika čine u prvom planu imućniji građani, obrtnici i svećenstvo (i samo školovano u školama gdje se učilo njemački). Za razliku od ranijeg školskog kazališta od 1791. javlja se nov duh i repertoar drame sa svjetovnim sadržajem — i to, naravno, zbog nedostataka domaćih djela upućen na tuđe tekstove,⁸³ prerađene i (»*na naški*«) s određenom kulturnopolitičkom namjerom. Tako će se u Slavoniji čuti i »*Barun Tamburlan*« i »*General Vitezović i njegov sin Rittmeister*« (1809), istovremeno s predačnim *Goldonijem* »*Il vero amico*« u obliku Jandrićevog »*Ljubomirovicha ili prijatelja pravog*«. Bit će u to vrijeme osobito popularno na sceni prikazati *škrca, pokondirenost, rasipnost, budalastu čežnju za bo-*

gatstvom, ali i vjerno prijateljstvo, održavanje zadate riječi i čuvanje povjerene tajne, pa i po cijenu života. Razumljivo je zašto se zbog toga osobito njeguje i na sceni kult. sv. Ivana Nepomuka, koji životom plaća povjerenu ispovjednu tajnu.

Tako će se u jednom trenutku u Slavoniji sresti neobično šarolik i bogat kulturni život, unatoč istovremeno i teškim prilikama velikog dijela stanovništva. U Vukovaru osoblje turske ambasade iz Beča prikazuje 1740. *tursku komediju*, ispod bivšeg turskog grada. Moguće je iz tih dana i rječnik turskog jezika iz 18. stoljeća sačuvan u samostanskoj knjižnici u Vukovaru. Deset godina ranije 1730. započinje *Ivan Stražemanac (Straxemano)* svoju »*Paraphrastica et topographica expositio*«, koja na svojih 157 stranica, formata 20 x 32 cm, također kazuje, kao i repertoar građanskog kazališta s prerađenim *Ifflandom, Brühdom i Kotzebuom* — duh vremena, nivo sredine i stanje pismenosti. Dok istaknuti profesori na gimnazijama poznaju čak i »*Elegiju, pisanu na seoskom groblju*« *T. Graya* (1716—1771) — prisutan je u Slavoniji istovremeno i *Metastasio* i *njemački pučki teatar* i ideje o iluminaciji . . .

Povijest recepcije dramskih djela 18. stoljeća u Slavoniji potvrđuje koliko ideološki snažno djeluje izravna riječ brojnih pokretnih pozornica osobito putujućih kazališnih grupa. Javljat će se pri tom različiti strani književni utjecaji i na pisce i na publiku, pri čemu su osobito zanimljiva gostovanja kazališnih grupa iz *Pečuha*.⁸⁴

U dosadašnjim istraživanjima o književnoj Slavoniji 18. stoljeća dotaknuta su i neka pitanja o putovima školskog i građanskog kazališta,⁸⁵ no ostalo je mnogo toga temeljnoga tek započeto. Pri tom mislimo osobito na područje istraživanja *igre i konverzacije* u baroknoj književnosti s obzirom na postojeću zapadnoevropsku i narodnu *igru s riječima*. Neka krupna pitanja smisla baroknih i klasicističkih tekstova, *problem likova* u drami, te *problem bitnih ideja filozofije barokne književnosti i književnosti racionalizma* u Slavoniji — i nije moguće odmah rješavati, jer još uvijek valja proširiti postojeći fond dramskih tekstova, tek budućim istraživanjima, osobito u nekim stranim kulturnim središtima, gdje se takvi rukopisi i izdanja nalaze odavno na pohrani. Osim toga ostaje činjenica da je proces umiranja jednog znatnog dijela i ne samo naše srednjovjekovne umjetnosti i filozofije završen zapravo istovremeno, kada se u Slavoniji završava *zlatno doba našeg boroka*,⁸⁶ prožetog istovremeno i osebnim rokokoom i klasicizmom. Iz tih će dana ostati u Slavoniji sačuvan i čitav niz *arhitektonskih spomenika kulture*, koji će i u

naše dane izazvati ne samo živ interes, već i divljenje. To će osobito potvrditi *Andrija Mohorovičić* svojim predgovorom - studijom u kapitalnom djelu *Vanje Radauša »Spomenici Slavonije iz razdoblja XVI—XIX stoljeća«* (JAZU, Zagreb 1975).

I dok se na jednoj strani Slavonija sve više približava putovima klasicističke i romantičarske drame, kako se bliži novo XIX stoljeće, istovremeno će po garnizonima ceremonijali oko raznih oblika »*Pinte*« i »*Tikvare*«, ponavljati *vinsku Patračićijanu* u slavonskoj varijanti. Pri tome će poneki prigodni tekst u čast npr. banovog imendana, biti često jedini dramski oblik na Granici. Još uvijek će se istraživati (kao npr. u slučaju šefa vojnokrajškog školstva *Nikole Hacszicha*) da li je netko član *tajnih društava i bratstava*, a dogodit će se, da se jedna predstava u *Požegi* održi istovremeno kada se vođama pobune iz 1743. (oko Virovitice, Požege, Pakraca, Podborja i Subotske), javno siječe glava (o čemu *Guadanji* javlja banu *Karlu Batthyánu* 22. ožujka 1743, navodeći, da su vođe *Mato Lučić, Ilija Romić, Ilija Paleganović*, ubijeni odnosno povješani, a većina od 4.000 buntovnih seljaka unovačeno u pokretne trupe i s pandurima upućeno na vojnu u Češku i Bavorsku). I tako istovremeno s istaknutim glavama pobunjenika na zidinama *Pakraca* započinje na drugoj strani niz kulturnih nastojanja. Razdoblje iza turskih ratova bilo je u početku stoljeća vrijeme trijumfa crkve i carstva nad pobijeđenim protivnikom, ali i najava jednog vremena opuštanja poslije panike izazvane *Turcima i kugom*. Pomjeranjem snaga već za *jozefinizma* prevaga se postepeno prenosi od školske u korist građanske drame, kojoj će se približavati čak i pozni franjevački dramski pokušaji (*Čevapović*). Tako se u osnovnim problemima školskog i građanskog kazališta u Slavoniji otkriva još jedna komponenta našeg književnog baroka, te osebujnog iluminizma i rokoka u specifičnim oblicima *zaostajanja* (pojava *baroknog klasicizma ili klasicističkog baroka!*) Varijante kazališnog fenomena Slavonije 18. stoljeća potvrđuju već spomenutu činjenicu, kako je ova regija istovremeno prisutna u kulturnim tokovima: i *rafiniranošću duha*, i u *primitivizmu* (tako npr. djelovanje *Kanižličevo* i *Katančićevo*⁸⁷ i istovremeno velik broj nepismenog stanovništva!). Čitaju se spisi talijanskih teologa (djela poput »*Solitudo sacra*« ili pak različiti priručnici s uputstvima za dobar i normalan život, s usmjerenjem na zato i laku smrt), pišu *rasprave o razlozima crkvenog raskola* (npr. djela *Wietrovskog »De magno schismate Occidenti«*, *Kanižlića »Kamen pravi smutnje velike«* ili pak *Pejačevića »Contraversiae fidei«* i *Peičića »Concordia patrum occi-*

dentés et orientés«. No, to je i trenutak, kada se uz »Bogoljubne promišljaje« Jerolima Lipovčića, može zateći u knjižnicama Slavonije i Delabellin »*Dictionarium italicó — illyricum*« i Mikaljin »*Dictionarium illyricum*«, kao i niz djela senjskih glagoljaša (npr. u Požegi). Čitaju se tada u Slavoniji, u franjevačkim i isusovačkim redovima, osobito djela poput životopisa svetaca (napose životopis sv. Ivana Nepomuka, sv. Ignacija Lojole, sv. Alojzija i sv. Franje Ksaverskog — što će se odražavati i u stvaranju npr. Kanižličevu, — ali se isto tako u toj Slavoniji čita već i *Voltaire* i *Rousseau*, pojavljujući se zajedno u vojnokrajškim sredinama sa *Richardsonovom* »*Pamelom*« i s *Buffonom*. Naravno, još se čita i *Ogramićev* »*Opusculum vitae, virtum et miraculorum Ven. servi dei Fr. Sebastiani . . .*« (Rim, 1696), ali i sve više djela obaju *Relkovića*, *Došena*, *Kanižlića*, zajedno sa nizom djela autora talijanske *Arkadije*, čiji će član biti Požežanin *Franjo Sebastijanović*, autor latinskih stihova u elegijskom distihu i heksametrima opjevavajući hrvatske banove i biskupe, a napose *Mariju Tereziju*.

Znatan je bio uticaj u razvoju širenja knjige *Josipa Paviševića* (1734—1803), budimskog i rimskog studenta filozofije i teologije, kasnije provincijala, koji je samo za svog boravka u franjevačkom samostanu u Požegi uredio i proširio knjižnicu od 5.000 svezaka uređujući i posebnu mineralošku i numizmatičku zbirku (što je slično učinjeno i u drugim slavonskim samostanima). Ovaj je Katančićev profesor značajna ličnost hrvatskog književnog klasicizma, iako mu književni radovi nemaju ni pjesnički domet Kanižličev, ni znanstveni radovi talent Katančićev, ali čije je djelovanje na kulturnu klimu Slavonije, zajedno sa još nekoliko poznatijih ličnosti⁸⁸ bilo presudno i za razvoj školskog kazališta u ovoj pokrajini. No, na *Katančića* je utjecao posredno i najveći pjesnik slavonskog baroknog humanizma Poljak *Sarbiewski* koji je snažno djelovao na tzv. »*deákos iskola*« (dijačku školu) mađarske polzije,^{88a} a podsjetimo se da je *M. P. Katančić* bio učenik *Ra'jnisa*, *Viragai Baroti-ja*, mađarskih pjesnika te škole. Pod tim uticajem napisao je čak i na mađarskom odu barunu *Erdedyju*.

Klasicistička, barokna i rokoko poetika, prisutna u Evropi od 17. do početka 19. stoljeća, ima svoje odraze u Slavoniji, no taj krug koji započinje s *Kanižličem* i *Kapošvercem*,⁸⁹ a završava nizom *prigodničara pjesnika* — iako pripada najčešće istom 18. stoljeću, nije i jedina slavonska književna struja.⁹⁰ Za razliku od jedne varijante koja će se daljim tokom usmjeravati sve više prema klasicističkom smjeru, druga će

se usmjeravati prema osebujnoj *humornoj liniji* srednjoevropskog (i slavonskog) Aufklärunga ili pak nastojanjima na priznanju jedne *rustične linije*, koja će voditi tzv. *pučkoj knjizi*. Sasvim je razumljivo da svaki od tih odraza novih stilskih formacija u Slavoniji nije u sebi monolitan, bez obzira što se konstituira u istoj epohi (ali često s drugih položaja posmatran i razvijan). Složenost, napose, *klasicističkih nastojanja* (osobito u pogledu estetičkih teza ove formacije), u ovoj je regiji još zamršenija, što se više približavamo novim tokovima u književnosti. Položaj i razvoj školskog (i dijelom) građanskog kazališta, isto će tako biti pod udarom i odrazom svih tih pojava. Iskustvo barokne, rokoko i klasicističke književnosti u Slavoniji nije, međutim, sadržano (i time dokinuto) i prevladano u iskustvu onovremenske znanosti i filozofije. Treba isto tako spomenuti, kako su istraživanja kazališne riječi školskih drama otkrila pojavu problema, *simiae*:⁹¹ *ljudi, pojava i proizvoda, koji obmanjuju*. »*Simius*« je *majmun*, a »*simia*« majmun kada se *pretvara kao da je čovjek* — i baš tada postaje smiješan i glup, besmislen i prazan. U polazištima mnogih tekstova izrazito teološkog značenja u školskoj je drami prisutna i struktura *metanoje* polazeći od prve krijeposti: od *vjere*, iz koje će se razviti po skali, redom: *uzdržljivost, nedužnost, čestitost, zornost i plemenita ljubav*. Taj hod od »*pistis*« preko »*enkrateje*«, »*haplotes*«, »*akakiaes*«, »*semnotes*«, »*episteme*« do »*agape*« u dramskim je predstavama ponavljao *pouku*, kako se sve te krijeposti razvijaju jedna iz druge, a majka im je svima »*vjera*«. To je okvir i ideal školskih religioznih dramskih tekstova, koji će se dijelom protegnuti i na povijesne teme. Htjelo se, naime, iz onovremenskog teološko-odgojnog gledanja reći dramskom poukom, da je *vrijeme života samo stanika šanse za »aion«* (»budući vijek«), a sva umjetnost da se nalazi pod ocjenom vremena, što sve provjerava. Autori jednog zapisa iz starog *Cerničkog dijarija* bilježe, *kako je između čovjeka i istine smrt* — i da je teatrološka, što bismo danas rekli, vivisekcija vrlina, jedna od prigoda za oslobođenje čovjeka od straha i katastrofe. Ostaje pitanje da li su u Osijeku npr. franjevce izazvali isusovci na dramatisiranja svetačkih legendi ili je to samo nastavak nekih ranijih aktivnosti razvijanih u provinciji Bosne Srebrene? *Osječki franjevački dijarij prvi puta zapisuje izvođenje jedne školske drame 1770.*⁹² Igrana je tragedija o *sv. Pelagiji* na skromnoj pozornici kraj podrumskih vrata u samostanu. Nešto kasnije, opet prigodom poklada, 1775. izvode »*Margaritu Kortonsku*« uz slušaoce teologije i filozofije i *svjetovni učenici* nižih razreda gimnazije, *principisti i pravisti*, u sličnom sastavu dakle

kao i *brodski gimnazijalci* koji nešto ranije, prije 1770. igraju u samostanskom prostoru »*Juditu*«. Drugačije su pak bile predstave građanskog kazališta 1765. u osječkoj Tvrđi, u sjevernom dijelu palače generalata (građene 1726—1736), objekta u koji se po *Bösendorferu* 1737. uselila zemaljska vlada za Slavoniju.⁹³ No predstave građanskog kazališta u *Osijeku*⁹⁴ izvođene su i prije 1750. što se može zaključiti iz matičnih knjiga tvrđavske župe, te protokola triju osječkih općina. Sudeći po imenima glumaca bili su to mahom austrijski Nijemci i Česi (*Haasenhunt, Jauner, Fiedler, Novak, Schultz, Riener, Schiller, Becker, Bluth* i dr.). Početkom 19. stoljeća znatna će biti uloga *družine njemačkih glumaca Franje Brandaeisa*, od koje je sačuvan kazališni oglas o *povijesno-romantičkoj slici o Aleksandru Velikom* izvedenu 1808. kao 13. predstava u V. predbrojci! Druga poznata družina koja izvodi 1826. svoju predstavu *Kotzebuove* drame »*Heinrich Reussen von Plauen*« bila je grupa *Antuna Heina*.⁹⁵ No to navodimo samo radi ilustracije sastava glumačkih grupa građanskog kazališta. Ne treba međutim zaboraviti gostovanja *pečujskih kazališnih družina*, koje će nastupati i kao pjevačke grupe, i odigrati znatnu ulogu u buđenju narodnog duha u predilirizmu stare Slavonije, o čemu sam pisao u svojoj studiji o slavonskim Ilircima.⁹⁶

Ali, vratimo se ponovo slavonskoj franjevačkoj duhovnoj i školskoj drami. Nema danas sumnje da su autori dosada poznatih hrvatskih tekstova imali uzore u djelima talijanske književnosti,⁹⁷ što je lako razumljivo, jer su velikim dijelom školovani u *Rimu, Bologni* i drugim teološkim centrima Italije, a i u *Beču, Trnavi i Trenčinu*. Glavni su junaci, čak i *franjevački trećoredci*, kao npr. *Margarita iz Kortone*, a dramski i muzički inspirativni *predtekstovi* su od, tada poznatih *talijanskih* autora: *Todinjia, Bernerija, Melastasija* i dr. što osobito vrijedi za osječke autore *Velikanovića i Tomikovića*.⁹⁸ Vrlo su *općeniti* podaci o djelovanjima građanskog kazališta 18. stoljeća, u Slavoniji. Čak ni autori poput *Engela i Jovića*⁹⁹ ne navode repertoar, već samo predstave, no to je razumljivo, jer se iz npr. »*Acta directoralia*« osječke gimnazije s početka 19. stoljeća (1829) vidi ne samo zabrana izvođenja dramskih tekstova s vjerskom tematikom (što je bio tada novi val u školstvu), već i cenzurska uputa, da se u osječkom kazalištu smiju izvoditi *samo oni igrokazi*, kako je to već spomenuto, bar dva puta s odobrenjem izvedeni u *Beču, Budimu ili Pešti*.^{99a}

No, to već pripada i 19. stoljeću!

Petrovaradinski su *gimnazijalci* odmah poslije prve godine postojanja gimnazije 1766. igrali »*Raspikuću*« (»*Decoctor*«), no ne treba zaboraviti i ovdje prethodnu izvođačku tradiciju, koja po bilješci u »*Litterae Annuae Provinciae Austriae S. I. 1615—1771.*« (rukopis u Nacionalnoj knjižnici u Beču) — govori da su se 1713. u *Petrovaradinu* izvodili (»*genii*«) tzv. *angjeoski slavospjevi* na tijelovskim procesijama i to kao obredna igra na hrvatskom, njemačkom i latinskom jeziku »*magno cum populi fructo et solatio*«. ¹⁰⁰ Kako su uopće u Slavoniji počeci dramskih pokušaja vezani genezom znatnim dijelom i za procesije na *Brašancevo*, kada se po legendi oblikuje *žitno zrno* postajući brašno, dakle *tijelo Gospodnje*, sve to upućuje ne samo na davne slavonske i srijemske narodne običaje i igre, već i na pradavne antikne agrarne kultove. Sve se to sačuvalo u ovim panonskim žitorodnim prostorima, baš kao što su se sačuvala i ženske narodne frizure, koje tako podsjećaju na frizure rimskih carica. ¹⁰¹

Nema mnogo podataka o školskim predstavama gimnazijalaca u *Petrovaradinu*. ¹⁰² 1767. igra se »*Kremes*« (*Chremes*). 1768. »*Sebičnjak*«, 1769. »*Erazmo Monatano*« i dr. U radnji »*Isusovci u Petrovaradinu*« *Josipa Predragovića* ^{102a} zanimljivi su podaci o nastavnici neposredno vezanim za program dramskih predstava. Mnogi su nastavnici, porijeklom iz Austrije (pr. braća *Socher* iz *St. Pöltena*), mnogi dolaze kao raniji profesori škola iz *Sibinja*, *Ostrogona*, *Graza*, *Beča*, *Ljubljane*, *Temišvara*, *Celovca*, *Banjske Bistrice* i dr. Sve se to itekako zapažalo u njihovom radu. *Petrovaradin, najznačajnija tvrđava carevine*, taj »*grob Nijemaca*« (koji nisu podnosili klimu u Srijemu, nazvanom »*terra missionis*« i »*trnoviti kraj*«), bio je kolijevka gimnazije 1779. preseljene u vojnokrajiške *Vinkovce* ¹⁰³ — što se odrazilo i na gostovanja kazališnih družina u tom mjestu. Postojale su u Vinkovcima kao štapskom mjestu i dvije posebne vojne škole, pa je interes za kazališne priredbe pojačan, bar u onom dijelu građanstva koji je bio zvanjem vezan za školski i vojnički život.

Bečkom instrukcijom za više škole 1767. naređuje se da đaci umjesto učešća u kazališnim igrokazima priređuju *takmičenja u govorništvu* i recitiranju. Zanimljivo je, kako se isusovci u *Osijeku* i u *Petrovaradinu* na to *oglušuju*, iako naredbu respektiraju u drugim krajevima carevine. Istina 1770. zabilježeno je u *Petrovaradinu* da te godine *nema predstave*, ¹⁰⁴ ali su franjevci i u *Osijeku*, i u *Petrovaradinu* *nastavili s prikazivanjima* školskih predstava, jednako kako su to nastavili i isusovci u

Požegi, Osijeku i Zagrebu. »*Litterae Annuae*« izrijekom vele da su npr. osječki đaci izveli »*majora dramata*«.

Požeška je kazališna aktivnost bila osobito razvijena poslije useljavanja gimnazije u novu zgradu 1727. (na I katu bila je posebno uređena dvorana za predstave!) Ovdje je bio poznat Molière, što dokazuje inventar požeškog kolegija s tri sačuvana primjerka Molièreovih komedija, a i izvedena komedija o škrtici upućuje na »*L'avare*«. Igra izvedena na hrvatskom jeziku 1771. pod naslovom »*Avarus*« vjerojatno je jedno od prvih izvođenja jednog Molièreovog teksta u Slavoniji! U Požegi je osim toga izvedena prva hrvatska kazališna predstava »*Sedecia*« 1765. uz odobravanje brojnih gledalaca, što opet govori o činjenici da publika po svom sastavu nije bila isključivo iz »gornjeg« sloja!

Požeška dokumentacija¹⁰⁵ otkriva podatke o brojnom učešću u kazališnim predstavama niza budućih hrvatskih književnika iz Slavonije, koji su kao đaci ove stare kulturne slavonske ustanove učestvovali u brojnim »*actiones*«. Evo nekoliko imena: Antun Kanižlić, Josip Milunović, Antun Ivanošić, Josip Stjepan Relković, Adam Tadija Blagojević, latinista Franjo Sebastijanović i drugi. Igrao je ovdje kao vrlo dobar glumac i pjevač kasnije poznati vođa pandura Franjo Trenk sa svojim bratom Ludvikom 1723. u drami »*Ephrem*« — postavši jedan od »*victores*«, nagrađenih izvođača!¹⁰⁶

No vratimo se zaključku! Znatnu ulogu na razvoj školskog kazališta u Slavoniji i Baranji odigrao je u jednom trenutku i isusovački »*Ratio studiorum*«^{106a} sa svojim nastojanjem, da se kroz učešće u igri na latinskom jeziku, obično za poklada, o Ignacijevu, za Brašančevo i na kraju školske godine, aktivnije djeluje u smislu programa D. I. i na širu javnost. [Zabilježeno je tako da je 1715. na prvoj poznatoj priredbi bilo *zvanih i nepozvanih, čak i žena!* koji su bili oduševljeni predstavom na kojoj su osim gimnazijalaca odjevenih u glumačke haljine (»*per ipsos juvenes jam comice indutos*«) i dva vojnika guslača (*fidicines*) učestvovala u izvedbi!] Ulogu su odigrali i novi propisi bečke vlade 1753. i 1767: u prvom slučaju zahtjevom da se u učenika bolje razvija *stil i izraz* u njemačkom i hrvatskom jeziku, što je odmah povuklo za sobom i niz školskih predstava na hrvatskom jeziku (u Zagrebu 1766. »*Cir*« na hrvatskom jeziku, u Slav. Požegi 1765. »*Sedecija*«). Profesori jezika i retorike često su nosioci aktivnosti predstava, osobito na njemačkom jeziku! Sigurno je već bio napredak kada se nakon nekoliko drama na njemačkom jeziku pojavila i *hrvatska* riječ u cijelom programu. Bilo je,

međutim, gotovo pravilo da se u *interludijima igralo mahom na hrvatskom jeziku*.¹⁰⁷

Sve ono što se kao genre izvodilo u Zagrebu još tijekom sedamdesetih godina 17. stoljeća, naći će se u raznim prigodama najprije prisutno u prvim teatarskim pokušajima stare Slavonije. Predstave na *latinskom* značile su i školske vježbe, pa je osnutkom škola u Slavoniji njegovanje dramskih oblika našlo svoje mjesto u životu. Očuvanjem i jačanjem narodne svijesti naći će i ta komponenta svoje mjesto, pa ne iznenađuje što dramski život stare Slavonije započinje »*Mukom*« i *brašančevskim igrama*, a završava *Čevapovičevim pozivom* u bratsko kolo svih Južnih Slavena! Od alegorijskih predstava koje će i u preradama stranih tekstova i u izvornom tekstu postepeno prerasti u sve prisutnije svjetske teme (i s prisustvom *Molièrea*, *Goldonija* i dr.) i u teme uzete iz nacionalne povijesti — *dačko* će kazalište stare Slavonije, uz sve svoje nedostatke odigrati svoju ulogu u kontinuitetu i razvoju hrvatske kazališne riječi u ovoj regiji, jer je jednim dijelom stvaralo i publiku i buduće autore. *Predstave su bile značajan događaj ne samo za uži krug oko izvođača već i za čitav pojedini gradski areal, pa i regiju*. Budio se interes za *domaću i svjetsku povijest*, dizao *ponos i patriotizam u vremenima pojačane germanizacije*. U korijenima pojedinih izvođenja ima i tragova antiknih agrarnih kultova, ima korijena koji upućuju na *folklorni teatar*, toliko *vitalno prisutan* još dijelom i danas (*Otok*, *Mikanovci*, *Prkovci* i sl.) — ali i utjecaja vezanih za npr. generalni repertoar D. I. i repertoar franjevačke provincije, koji opet svojom tematikom i scenskom tehnikom upućuju napose na talijanske izvore (*Apolo Zeno* i *Pietro Metastasio*¹⁰⁸ — i drugi na jednoj strani, te na *Nicolo Minato*, *Antonio Draghi* i jezuita pater *Adolf* na drugoj strani, a sve u austrijskoj verziji). Nije nevažno ni djelovanje susjedne *austrijske, mađarske (ugarske), poljske i slovačke scene*. Snažan činilac je i školovanje pisaca u raznim sredinama (tako npr. u *Rimu*, u *Bologni*, u *Beču*, *Trnavi*, *Trenčinu*, *Pečuhu* i dr.).¹⁰⁹ U postupku prerade teksta, *pisci nastoje radnju što više usmjeriti na domaće tlo*.¹¹⁰ U Slavoniji će se nasuprot herojskom patosu i predavanju prirodnom toku sudbine, suprotstaviti, u dijelu tekstova, osebujna *prpošnost, humor i satira*, što po nekim istraživačima vuče svoje korijene od austrijskih putujućih komedijanata. *Harlekin talijanske commedia dell' arte* — miješa se u ovih putujućih grupa s likom *komedijanata engleskih putujućih družina* i sa likom *izvornog seljačkog komičara* predočenog i pretvorenog najprije u *bečkog Hanswurst*a, a zatim u *slavon-*

skog bečara ili čauša. Među oficirima slavonskih vojnokrajških garnizona bilo je i takvih, koji su dobro poznavali program i predstave bečkog *Volkstheatra* (*Stranitzky*), baš kao što je među redovnicima bilo dosta njih koji su dobro poznavali *trenčinsku, bečku, peštansku i rimsku scenu*. *Vitalitet Hanswurstove šake i misli*, prava je *suprotnost pseudojunakom patosu kavaljera* različitog tipa — što unosi i duboku promjenu svojom pojavom na socijalni postav scene.¹¹¹

Mnoge književne tekstove stare Slavonije, iako nisu u pravoj dramaturškoj formi, valja tretirati kao dramska ostvarenja. Riječ je o *postupku* njihova, ne *čitanja*, nego *izvođenja*. Ovo pitanje zaslužuje dalja istraživanja.

Građansko kazalište u Slavoniji znatnim dijelom trajat će i kao epigonska kazališna tvorevina *bečkih, peštanskih, st. pöltenskih, krakovskih i sl. grupa*. I ovdje će pojedini interludiji na *hrvatskom jeziku* biti često *jedino* relevantni. Još će npr. *Filipović Heldenthalski* apelirati za *domaćom scenom* i za *akademijom* i za *hrvatskim književnim društvom* u obranu naše riječi sa scene. To će se pitanje započeti rješavati tek u *Topalovićevo vrijeme* vrha preporoda u Slavoniji, no tek inicijativno.¹¹²

Iz slavonske komponente hrvatske književne baštine našeg teatra 18. stoljeća nužno je ipak naglašenije uključiti u tokove prisutne dramske riječi 18. stoljeća barem dva teksta: Brodskog *Hanvuršta i Holoferná*, te Čevapovićevog »*Josipa*«. Ostaje naravno i pitanje »*declamationes*«, »*Satira*«, »*Zvekana*«, »*Godovnog*«, »*Adžije*«, »*Jeke*« i »*Rožalije*«, te »*Kamena pravog*...«

Ulazeći u evropske tokove poslije turskih ratova stara je Slavonija u mnogo čemu morala polaziti od osnova, od elementarne pismenosti. Bogata tradicija Panoniusova bila je totalno izbrisana, baš kao što je nestalo i onog stanovništva. Polazeći poč. 18. stoljeća na novu plovidbu, ona nije imala ni jedra, ni brodice. Plovidbu je započela *splavarenjem, učeći od drugih, i oduševljavajući se napose našom dalmatinskom tradicijom* (*Katančić, Brlić*). Ne malu ulogu odigrala su školovanja prvih intelektualaca po raznim kulturnim središtima Evrope (*od Beča do Krakowa, od Graza do Trnave, Bologne, Rima...*) Značajnu ulogu *Pečuha i Pešte (Budima)* u tom razdoblju valja još ispitati nastavljajući od onoga što je *Angyal*¹¹³ započeo, napose u pitanjima baroka.

Teme zavičaja i poznata slavonska vedrina duha tek se mogu naslućivati na dramskom planu stare Slavonije u preostalim sačuvanim dijarijama, historijama domesticae, protokolima, historijama domus, annua-

ma... Što je u izvorima školskih drama bilo mnogo toga od *Metastasija*, a u građanskom teatru od *Ifflanda*, *Kotzebua*, *Goldonija*, *Bruhla*, *Molièrea*... samo je po sebi razumljivo. I slažemo se s *Franičevićem* kada zaključuje: *da književnost Slavonije nije prema matici hrvatske književnosti nikakav mrtvi rukavac, ona nije slučajna, ni nevažna epizoda, kako se to ponekad činilo književnim historičarima. Iako se javila s priličnim zakašnjenjem pomalo neočekivano, ona se od prvog trenutka vezala za tradiciju, da bi se uskoro na svoj način, adekvatno prostoru i specifičnom stanju, i vremenski s njom uskladila i ušla u njene glavne tokove.* Uklapajući se gotovo istovremeno između nekoliko raznih struja između kasnoga baroka i rokokoa, te prosvjetiteljstva i neoklasicizma, pa i predromantizma, ova je književnost razvila i neke svoje varijante koje u sretnijim slučajevima, zahvaljujući nadarenosti pojedinih pisaca što se javljaju u ovo nekoliko desetljeća, dobivaju mnogo veću vrijednost nego što ga imaju književno-historijski dokumenti jedne pismenosti.

BILJEŠKE

¹ Termin »slavonski« zasluguje poblize objašnjenje. Zemljopisni i povijesni pojam Slavonije nije istog sadržaja.

U ovoj radnji *književnopovijesni pojam »slavonski«*, pa i *lingvistički pojam »slavonski«* ima značenje za kulturno-povijesne, književne i lingvističke fenomene koji se odnose na ono područje Slavonije koje zemljopisno na zapadu graniči linijom današnjeg administrativnog područja *Zajednice općina Osijek*, dakle linijom koja polazi od Okučana preko Pakraca, Daruvara, na Grubišno Polje i Viroviticu. Naravno, da će u toku razmatranja ova granica djelomično biti povijesno proširivana.

U suvremenoj znanosti *Maretić* je stvorio pojam »slavonski pisci« svojom raspravom »*Jezik slavonskih pisaca*«, Rad JAZU, knj. 180, Zagreb 1910, str. 146—233, znanstvenim djelom koje je u mnogome izazvalo podjelu starije hrvatske književnosti na njene regionalne dijelove. Sam izraz »*slavonski pisci*« posljedica je jedne ranije *Maretićeve* podjele hrvatskog jezika i to u djelu »*Istorija hrvatskoga pravopisa latinskijem slovima*«, Djela JAZU, knj. IX, Zagreb 1889, str. 403.

U novije vrijeme postoji prijedlog da se termin »*slavonski pisci*«, termin što ga je uveo *Maretić*, označuje u znanstvenim raspravama navodnicima, da bi se izbjegli nesporazumi a osobito aluzija na regionalnu zatvorenost, što nije nikada bila osobina pisaca iz ove regije.

² Literatura o Slavoniji XVIII stoljeća prilično je bogata, počam od fundamentalnih izvora (*Engel, Taube, Smičiklas, Csánki, Petrik... Pavičić, Běsendorfer...*). Cjelovitije je ova literatura, osobito o Vojnoj krajini, prikazana u djelu *Günthera E. Rothenberga »Die österreichische Militärgrenze in Kroatien 1522 bis 1881«*, Wien — München 1970, te u dodatku bibliografije *Kurta Wessely »Supplementärbibliographie zur österreichischen Militärgrenze«*, Österreichische Osthefte, 3. Heft, Wien, August 1974, s. 280—328.

³ O *Korvinovom znanstvenom i umjetničkom krugu* postoji opsežna literatura, osobito na mađarskom jeziku. Navodimo kao primjer djelo *Koroknay Éve »Magyar reneszánsz könyvkötések«*, Budapest 1973. O *Ivanu Kestenačkom* (Janusu Pannoniusu) i njegovu radu, s literaturom o piscu, vidi u »Dionizije *Svagelj, Slavonske književne komunikacije«*, Osijek 1975, s. 97—113. O problemu postanka i razvoja umjetnosti Korvinove renesanse v. Thomas von Bogvay »Die Kunst der korvinischen Renaissance«, Südostdeutsches Archiv XIII, München 1970, s. 44—55, s liter. O dometima književnosti kontinentalne Hrvatske pisao je Gjuro *Novalić* u Izrazu br. 1, 1969, s. 48—61, koji je i inače pisao o književnosti sjeverne Hrvatske, napose o hrvatsko-mađarskim književnim tokovima.

⁴ Tako npr. o hrvatskim studentima u Trnavi pisao je Ivan *Esih* pod naslovom »*Trnava i Hrvati*«, Alma Mater Croatica, godina I, br. 5, siječanj 1938, str. 153—154.

O hrvatskim studentima u ovom »slovačkom Rimu« pisao je *Esih* i u Hrvatskoj reviji br. 12 za 1937. Sve do 1777. *Trnava* je bila značajan sveučilišni grad sa teološkim, filozofskim, pravnim i medicinskim fakultetom, a od 1561. jedno od središta odakle se vodila borba protiv protestantizma. Sveučilišna tiskara u Trnavi bila je jak centar jezičke propagande. Iz ove tiskare izašla su brojna djela hrvatskih autora na latinskom i hrvatskom jeziku u XVIII stoljeću. Za Hrvatske novake važan je osobito i *Trenčin*.

⁵ c. f. literaturu o *turskoj Slavoniji* osobito radove *Smičiklasa, Mažurana, Pavičića, Gašića, Šišića* i dr. Za predmet našeg razmatranja u ovoj radnji relevantna su osobito djela *Josipa Buturca »Katolička crkva u Slavoniji za turskoga vladanja«*, Zagreb 1970. i saopćenja *K. Draganovića* o izvješćima apostolskog vizitatora *Petra Masarecchija* o prilikama 1623. i 1624, *Starine XXXIX*, Zagreb 1938, te *Julijana Jelenića* djela o kulturnom radu bosanskih franjevac (Starine XXXVI, Zagreb 1918, s dopunom). O tim prilikama sintetički je pisao *Ferdinando Šišić* u »*Zupanija virovitička u prošlosti«*, Osijek 1896.

⁶ c. f. neka djela iz narodne dramske umjetnosti kao npr. *Ijelje-kraljice* (prikazane kao narodni običaj i povijesni spomenik na priredbi u okviru proslave 100-godišnjice JAZU u Zagrebu 1967, kojom prilikom je i tiskana posebna publikacija s objašnjenjima *Z. Lehner* i *M. Gušić*). Literatura koja govori o ovoj problematici zabilježena je u studiji-predgovoru *Nikole Bonifačić-Rožina »Narodne drame, poslovice i zagonetke«*, PSHK, knj. 27, Zagreb 1963.

Mirko Šeper je u svom prikazu »*Kakvog su podrijetla jurjevski običaji?»* obrazložio vrlo argumentirano kako su ovi narodni običaji stara slavenska i indoevropska kulturna baština, koju registrira čak i *Ovidije* u svojim *Faštima* IV, 721. st. opisujući analognu rimsku pastirsku svečanost *parilla*. Vatra

i voda su dva temeljna elementa očišćavanja i u jurjevskim običajima i u rimskim parillijama. I u Slavoniji je taj elemenat vode prisutan i u nekim drugim običajima. (Zagreb, 10. 4. 1944, s. 14 HN.)

I u slavonskoj usmenoj teatrologiji zastupljeni su svi poznati oblici ne samo teatra sa sjenama, već i teatra s lutkama, teatra s maskama (napose baba-korizma, muškare, čauš), te dramske igre (različita sadržaja) i scensko-muzičke igre. Razvojna linija ide od pantomime do sve aktivnije igre. Pojedine pokladne igre dobit će suvremeni lik (npr. početkom stoljeća u Vinokovcima omiljele igre rata Bura i Engleza na trgu pred gimnazijom i crkvom), baš kao i svatovski dodaci na npr. otočkoj svadbi ili pak mikanovačkom čijalu. Iako i u slavonskom pučkom rječniku narod ne upotrebljava riječ »drama«, vrlo je raspoložen za glumu, gluma mu je sastavni dio života (najvažnijih događaja u životu!), pa se i tu zna za poslovicu: »Ni pir bez glumca, ni lonac bez prasca!«, ali u šokačkoj varijanti: »Ni svatova bez čauša, ni tepsije bez prasetine!« i to po onoj: »Nema bolje tice od prasice!«.

O dramskim izvorima srednjovjekovnih misterija s korijenima u narodnoj mudrosti i iskustvu pisao je osim Fanceva, Gavazzija, Spillera, Delallea i dr. i Gustav Šamšalović, pa navodimo dva njegova priloga u Morgenblattu, 52/173, 98, s. 9. Von den Urformen des Dramas zum Mittelalterlichen Mysteriespiel« i u Nastavnom vjesniku 19/1910—1911, 6, s. 432—433, teksta »De apis quae basilicam fabricaverunt«, koji se odnosi i na jedan od izvora priča Matije Divkovića! O izvorima starih kajkavskih drama pisao je Nikola Andrić »Izvori starih kajkavskih drama« u RAD JAZU, knj. 146, Zagreb 1901, s. 1-77. no to je relevantnije za problematiku građanskog teatra, jer se dotiče niza pisaca koji su direktno ili indirektno utjecali na dramsko stvaranje u sjevernoj Hrvatskoj. (Mislimo pri tome na K. Eckartshausena, A. Kotzebua, A. W. Iflanda, K. Meisla, G. Stephanie, K. Gondonija, A. Bruhla i C. H. Spiessa.)

Usmenom narodnom retorikom, i teatrologijom s osvrtnom na tematski raspon i svijet narodne teatrologije i na strukturne zakonitosti narodne teatrologije, bavi se u istoimenom djelu Tvrtko Čubelić, dopunjujući svoju raspravu stručnom literaturom o predmetu i izborom tekstova. Dio tiskanih primjera odnosi se i na Slavoniju.

⁷ U Slavoniji su bile poznate dvije varijante ovih pasija o srijemskim mučenicima. O ličnostima ovih pasiones postoji u novije vrijeme priličan interes, što dokazuju izdanja: J. Zeiller, Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'Empire romain, Roma 1967; M. Simonetti, Sugli Atti dei due martiri della Pannonia, Studi Agiografici, Roma 1955, s. 53—79, zatim radovi naših autora: Sv. Ritig, Martyrologij Srijemsko-panonske metropolije, Bogoslovska smotra, Zagreb, 1911/1912 — pa D. Nežić, Sv. Kvirin, sisački biskup, Kulturno-povijesni zbornik zagrebačke nadbiskupije (ur. D. Kniewald), Zagreb 1944, st. 1, s. 5—16. i M. Dragutinac, Naši sirmijski mučenici, Vjesnik bisk. đakovačke 1948, br. 12. i br. 1—3, 5, 9, 11—12, 1949. I u Zborniku vojvodanskih muzeja objavljeni su prilozi o toj temi, kao i u Starinaru, no taj povijesni pristup, predmet je druge studije.

⁸ Ivo Pilar opisuje staroslavenski obred s konjima na Sv. tri kralja blizu sela Veleševac, 30 km od Zagreba na desnoj obali Save (Veles-Vid-Bartol) u svojoj radnji »O dualizmu u vjeri starih Slovjena i o njegovu podrijetlu i značenju«, Zbornik za život i običaje Južnih Slavena, knj. XXVIII, s. 65.

⁹ Cf Z. Lechner, *Ljelje ili kraljice*, opis običaja, s. 11—21. i M. Gušić, *Običaj Ljelja kao historijski spomenik*, s. 23—41. u publikaciji »Ljelje-kraljice«, JAZU, Zagreb 1967.

¹⁰ Cf J. Bösendorferov tekst o kalvinskim reformatorima u Slavoniji i Baranji u Zborniku »Mursa« 1936, Osijek, s. 16—18.

¹¹ O tom postoji opsežnija literatura. Ovdje ćemo dodati novi podatak. U knjižnici samostana u *Vukovaru* u sačuvanoj literaturi tiskanoj u *Trnavi*, nalazi se i P. Josephi a S. Maria, »*Festivale Tyrnaviense, consiones in festa*«, Tyrnaviae 1743. typ. acad. S. J. Ova knjižica potvrđuje da su naši đaci sudjelovali u različitim priredbama za vrijeme studiranja u Trnavi (tada glavnom ugarskom sveučilištu), da su prenosili literaturu povratkom u domovinu, služeći se stečenim iskustvima i uzorima u pisanju i priredbama u Slavoniji. Slično je i s uzorima iz *Bologne*: *Josip Pavišević* (Pavissevich) objavljuje svoje »*Panegirici*« u Divaldovoj tiskari u Osijeku 1776, inspiriran djelom *Fr. Onorio di Bologna*, »*Panegirici e orazioni sacre*«, Bologna 1735. Oba djela sačuvala su se u vukovarskoj knjižnici. Paviševićovo djelo objavljuje se tek sada našoj književnoj javnosti!

¹² To je posebno pitanje, samo djelomice obrađivano u našoj književnoj povijesti. Tako je uzgred o tome pisao *Josip Matasović* npr. u studiji »*U Vinkovcima prije jednog stoljeća*«, Osijek 1937.

Složena struktura celova pružala je osebnije mogućnosti za različite priredbe tek o *godovima*, *kirbajima* i *vašarima* ili pak uz veće *vojničke parade*. (Ne treba zaboraviti da Hrvati i Srbi graničari nisu smjeli poći u zanate, *Matasović*, o. c. s. 18). *Ceremonijalne igre oko pinte*, zatim *maškare*, *fašingare* bile su već bolja prilika za igre i u jedanaest vinkovačkih krajiških birtija i gostionica. Koliko je bilo zanimljivosti u tom prostoru najrječitije govori podatak iz rijetkih stranica sačuvane *bilježnice Ive Kozarca* (dakle mnogo kasnije). On je, naime, u danas izgubljenom rukopisu zbirke pripovijedaka »*Prišti i čirevi*« opisao u jednoj crtici posebni kartaški ceremonijal prosjački (prosjaci kartaju za isprošeni kruh!) u švemu tada restoracije Lehrner!

O pjesništvu starih trgovaca i zanatlija pisao je *Đuro Gavela* u Božićnom broju *Politike* 1940. (s oznakom 1941!), s. 16. *Mita Kostić* je našao nekoliko zbirki ovih pjesama, koje su se pjevale u 18. i poč. 19. stoljeća. U njima ima i utjecaja narodne poezije i umjetničke književnosti 17. stoljeća, ali i znatnih elemenata predromantizma! Bilo je u tim djelima naravno i makaronskih stihova na tromedi hrvatskog, mađarskog i njemačkog jezika.

¹³ Cf i *Miraš Kičović*, *Vertepska drama kod Srba u vezi sa sličnom stranom dramom*, Beogradski međunarodni slavistički sastanak, Izdanje organiz. odbora, Beograd 1957, s. 619—622. V. od istog autora i »*Školsko pozorište kod Srba*«, Zbornik SANU, Institut za proučavanje književnosti, Beograd 1952, knj. 2. *Vertep* je u Slavoniju došao linijom *Trnave*, odnosno Krakova kao poljska školska drama, ali i linijom *Bologne* i *Rima*, te preko *Austrije*. Zbog toga i varijante *vertepa* (pećine, spilje) čak i sa specifičnim *koledskim* tipom. Osim izraza *vertep* u Slavoniji je poznat i oblik *betlehem*. Još i danas je sačuvan niz tih betlehemskih igara, npr. u *Vrbici*, nedaleko Vinkovaca i Đakova.

¹⁴ O zadacima školskih drama najrječitije govore izvori u kojima je sačuvan i niz podataka o đačkim dramskim prikazanjima. To su u prvom redu:

— *Litterae annuae Provinciae Austriae Soc. Iesu 1615—1771.*, rkp., sada u Nacionalbibliothek u Beču;

— *Historia residentiae Poseganae S. J., quae dein prosperis fatibus in collegium assurexit*, rkp., sada u Nadbiskupskom arhivu u Zagrebu. Uz Historiju je priklopljen rkp. *Historia Missionis Poseganae*;

— *Diarium residentiae Poseganae Societatis Jesu inchoatum la die novembris anno 1709 i Liber novus Diarii conscribi inceptus anno 1739.* Rukopis *Diariuma* je u Arhivu D. J. u Zagrebu rukopis *Liber novus Diari* nalazi se u Arhivu D. I. u Zagrebu.

— *Diarium missionis Essekinensis S. J. coeptum anno MDCCLXIV scholastico, exeunte 1763.* Rukopis u Budimpešti u biblioteci Szeczeny;

— *Historia gymnasii regii Essekinensis ab Antonio Ustia, suppressae Societatis presbytero, eiusdem gymnasii direttore, ad annum 1781. perducta.* Rukopis je do drugog svjetskog rata čuvan u knjižnici ženske gimnazije u Osijeku, a potom u Arhivu Slavonije;

— *Diarium conventus S. Crucis Essekini* (objavio J. Bösendorfer u *Starinama*, knj. XXXV;

— *Historia domus conventus Vukovariensis*, rkp.; isto i brodska u rkp.; — *Čevapović, Synoptico-memorialis catalogus*, Budae 1823. Uz izvore osobito su značajni i prilozi, poput *Jelenić: Spomenici kulturnoga rada bosanskih franjevaca*, *Starine* knj. XXXVI i djela poput: *Duhr, Die Studienordnung der Gesellschaft Jesu*, Freiburg in B. 1896. i *Vanino, Isusovci i hrvatski narod*, Zagreb 1969. (osobito poglavlje: *Školsko kazalište*, s. 261—288.

Za istraživanja o školskoj dramu u Petrovaradinu temeljan je izvor »*Diarium Missionis Petrovaradinensis Societatis Iesu. A. Decima Sexta Iunii inchoatum* (ili inceptum, nečitko!) Anno 1729.« Ovaj je rukopis kućni dnevnik petrovaradinskih isusovaca na latinskom jeziku. Dosta oštećen. Nalazio se u arhivu župnog ureda »Uzvišenja sv. Križa« u Petrovaradinu. Uz ovaj izvor izuzetno su važni radovi:

I. N. Stöger, *Scriptores Prov. Austriacae S. I.*, Viena 1855.

Brüsztle, *Recensio universi cleri Diocesis Quinque-Eclesiensiis Quinque Ecclesiis* t. I, 1874, III, 1879.

C. Sommervogel, *Bibliothèque de la Campagne de Jésus*, te *Catalogus Personarum et Officiorum Provinciae Austriae s. I. pro annis 1722—1773.* (U folio formatu, tiskani svake godine).

Od naših je radova najznačajniji iscrpan prikaz *Josipa Predragovića »Isusovci u Petrovaradinu 1693—1773.«* u »*Vrela i prinosi*«, br. 9, Sarajevo 1939, s. 1—49.

¹⁵ Sliku onovremenske Slavonije prikazuju različiti autori često iz različitih kutova gledanu i s često nepoštenim namjerama, poput npr. *Taubea* (»*Historisch-geographische Beschreibung des Königreichs Slavonien*, Leipzig 1777). Bolji su prikazi u djelima *Engela*, pa *Piller-Mitterpachera* i *Jovića*.

Franz Stephan Engel u svom »*Opisu kraljevine Slavonije i vojvodstva Srijema*« (v. Zbornik MS za književnost i jezik, knj. 19, sv. 2. Novi Sad 1971, I, s. 289—356.) bilježi na s. 308—309. između ostaloga ovu značajku za Slavonce: »*Po sebi, ta nacija nije glupa, ima mnogo i dobrog dara za naučnu struku, ističe se osobito vjernošću prema vladaocu, gostoljubljem, neustrašivom hrabrošću i srčanošću koja prkosi svim opasnostima, što više i samoj*

smrti.« Ipak, Engel neće zaboraviti spomenuti i mane: *pirovanje i lokanje, nevjerovatnu bezbrižnost za budućnost, zaostalost i sklonost razbojstvu* — što je, piše, ostatak duga podivjljalosti iz turskih vremena i doba ratova. Još jedan podatak je od osobitog značenja: »*Nema nikog, ni muškog ni ženskog roda, koji bi dragovoljno pristao da drugom služi za novac ili da radi za novac; ni krajnja bijeda ne će nikog pokrenuti na to; sluge po gradovima i trgovištim stoga su većinom došljaci; kao nadničari, međutim, mogu se upotrebiti tamo naseljeni njemački malokućani ili pak bečari, vrsta ljudi koji nigdje nemaju vlastitog ili stalnog staništa, a trpe ih u zemlji samo zbog velike oskudice u radnicima.*« (Cf. s. 312—313)

Za Taubea slavonska djeca trče gola i bosonoga po snijegu, da bi napola smrznuta došla kući i u majčinu krilu se napila i okrijepila rakijom! Slavonac za njega kida zimi, tek ljeti napravljene plotove po selu, ide u lov na medvjede naoružan samo sjekirrom, kojom medvjedu odsijeca šape, da bi zatim dreždio na drvetu danima, čekajući da medvjed iskrvari pod drvetom i lipše. Grof Teleki (1794) uvjerava da u Slavoniji nema osim u Osijeku i Petrovaradinu zidanih kuća (a proputovao je i kroz Vinkovce, Viroviticu, Vukovar...).

Pisali su tako o onovremenskoj Slavoniji i Kašić (nešto ranije 1613—1618) i Demian i Haquet i Piščević. Pisali su i još mnogi drugi (npr. Hitzinger, Schwartner, Pirch...) Bila je ova zemlja za većinu njih samo zemlja koja daje caru krajišnike-vojnike, često teritorij na kome se gnijezde vukovi i hajduci, a ljudi i njihove porodice (kao npr. za Taubea!) »*podivljali*«. Vidjeli su samo tisuće siromašnih žitelja u prljavim ulicama, u loše zidanim trgovištim... A ipak ta i takva Slavonija daje i u to vrijeme kazališne predstave još 1718. u Slav. Požegi, na javnom trgu, a gledaocima (oficirima, jer ne znaju dobro hrvatski jezik!) dijele se *periohe na latinskom, njemačkom i francuskom jeziku!* Bila je to drama »*Sapritius et Nicephorus, duo christiani quorum hic lauream martyrii, quod inimico parcere noluerit, amisit*«, prva, kojoj znamo naslov — bilo je prije nje i drugih, izvođenih i ranije, kao npr. 1715. 27. kolovoza, dramu igranog na sceni podignutoj u dvorištu isusovačke rezidencije! Bila je to »*taberna*«, *daščara* kraj ciglarske peći — što ni najmanje nije smetalo publiku da iskaže svoje oduševljenje! (usp. Matić, »*Isusovačke škole u Požegi 1698—1773*«, Vrela i prinosi 5, Sarajevo 1935. s. 37. s navođenjem izvora: *Historia residentiae Poseganae* 67, *Diarium* 27. 8. 1715, te *Historia* 79. što navodi i Fancev u svom radu »*Isusovci i slavonska knjiga XVIII stoljeća*«, Jugoslavenska knjiva, 1922, s. 188.)

¹⁶ Ed. i komentirao Matić u Radu JAZU knj. 280, s. 148—186.

¹⁷ »*Godovno*« Josipa Stjepana Relkovića ed. T. Matić u okviru naslova »*Nepoznata pjesma Josipa Stjepana Relkovića*«, a kao drugi tekst zajedničke cjeline »*četiri priloga proučavanju hrvatske književnosti*« u Gradi za povijest književnosti hrvatske, knj. 24, Zagreb 1953, s. 73—108.

¹⁸ »*Sličnorični nadpis groba Zvekanovoga*« objavio Tomo Matić u Stari pisci hrvatski, knj. XXVI: *Pjesme Antuna Kanižlića, Antuna Ivanošića i Matije Petra Katančića*, Zagreb 1940, s. 167—178. Osnovica je tiskanog teksta rukopis R 3161 Nacionalne sveučilišne knjižnice u Zagrebu, dopunjen u bilješkama varijantama iz rukopisa R 3150 iste knjižnice, te rukopisa što ga je posjedovao prof. dr Fancev, tada (1940) šef katedre za stariju hrvatsku književnost Filozofskog fakulteta u Zagrebu — i varijantama iz rukopisa Narodne

biblioteke u Beogradu (ovaj je rukopis navodno izgorio prilikom bombardiranja Beograda 1941). Osim ovih četiriju rukopisa Matić je kasnije proučio još tri rukopisa pjesme o Zvekanu iz Arhiva Brlić u Slavonskom Brodu. Ovdje je našao i bilješke o junaku pjesme *fratru Antunu Zvekanu* (Brlić zabunom ispravlja naknadno u *Ivan* misleći da je riječ o valpovačkom župniku *fra Ivanu Pavloviću*), i bilješke o *Ivanošiću*. Kako Matić saopćava, tekst *Brlićeva* »Predgovora« u radnji »Ignjat Alojzija Brlić i Ivanošićev 'Sličnorični natpis groba Zvekanovoga', Grada za povijest književnosti hrvatske, knj. 25, s. 229 + 233—237, »Otac Ivan Zvekan nit je bio pijanac, nit kurvār, nego pustolov, veseljak i šaljivčina i ovu je pismu tako za šalu primio, da ju je, vlastitom rukom prepisavši, u svaki namastir Kapištranske provincije razaslao u šali govoreći: 'Ivanošić mi je kazao, da ću po ovoj pismi neumrlo ime zadobiti, dakle moram za svaku našu biblioteku po jednu pismu napisat, da ne bi izginula, i ja besmrtnost izgubio.' Ovo mi je ustupio Martinec, lajk franciskan, koji posli Zvekana u našičkom (na)mastiru živio i okolo 80 godina star tamo umro, dakle sve i sva doživio, vlastitim očima gledao i sve osobe sobstveno poznavao.« Koliko je pjesma bila popularna svjedoči *Brlićeva* izjava da ju je iz četiri rukopisa (različita!) ispisao — a i podatak da ih je dosada (rukopisa pjesme) pronađeno sedam, od toga čak i jedna kajkavska varijanta!

No, *Ivanošić* nije samo pjevao o bolesnom *bečaru-fratru*, koji je obolio, jer:

»Kašlju tomu čaše,
bukare i flaše,
divojke i snaše
uzrok, brate daše,
jer si od tih stvari
mladić prsa kvāri,
a i snagu gubi,
kada preveć ljubi...« (*Matić*, *Grada*, knj. 25. o. c. s. 234.)

— već je *Ivanošić* autor još jednog dramskog teksta drugačijeg sadržaja i motivacije: *Opivanje sličnorično groba Jozipa Antuna Čolnića od Čolke, biskupa Djakovačkoga i bosanskoga*, Zagreb 1786. (*Matić* ed. u SPH knj. XXVI, s. 145—166, Zagreb 1940).

Svi dijalozi, i onaj između Vičnosti i Čolnića, između Ufanja i Vičnosti, *Dive Marije* (Zvizde Morske!) i Smrti, te *Mladića* koji napušta slavu svita — objašnjavaju izvore: teme smrti u ovoj dramskoj formi. Uz opterećenost ideološkim naslijeđem srednjeg vijeka (itekako prisutnim u franjevačkoj provinciji Bosne Srebrene, a zatim i one s. Ivana Kapistrana) tu je i onaj refleksivno-filozofski barokni tip poezije, blizak za tu temu smrti, smrti koja je stalni gost slavonskih prostora, bez obzira bila riječ o zbje govima, kugi, ratu ili Turcima. *Smrt* sve kosi:

»Pak ni samo da zločince,
već i ljude dobročince
oblast vična zapovida
kosa moja nek ukida,

*i da nikom ne oprosti,
već da kosi brez milosti,
da i kralja i vojnika,
slugu, kmeta i misnika,
i trgovca i težaka,
gospodina i junaka
ter sve ljude brez razbora
umoriti ona mora...*« (cit. prema SPH, knj. XXVI, s. 165)

Za razmatranje teme smrti u hrvatskoj renesansnoj poeziji osobito je relevantan prilog Rafe Bogišića (pod istim naslovom) u zborniku »Prilozi« HFD za VII međunarodni kongres Slavista u Warszawi, Zagreb 1973, s. 5—23.

¹⁹ Riječ je o osebujnom djelu makaronske književnosti u Slavoniji »Čestitka častnom... Tomi Ilakovcu... 1839...« Ernesta Benišića (Benešića). Velika Kapanica u Benišićevu tekstu postaje »Megalo Kapanica«, a domaći specijaliteti po seoskoj jezičnoj afektaži i prenemaganju postaju gužvara, külen, pečene il kiivane kükürice (kukuruzne kokice). Glavni junak od malena:

*»Bdio on il drimo,
Otvorene da je ralje
Sve za sisom imo;
Da je majku milom, silom,
Da mu grud da, vrko,
I ko ždrijebe za kobilom
Za njom vazda trko...«*

Na školovanju u Osiku Tomu (glavni junak!) »šibaju ko vola«, e da bi bolje učio, a poslije ga silom »sputan« stric odvede u rodno selo, da bi pjesnik zapjevao:

*»Tako dakle s onim biva,
Tko nauke ljubi?!
Sprva mu se um potkiva,
I poštenje gubi,
Al' ga poslje sav svijet zlati
I do neba diže...«*

I tako sve u tom tonu: Tomu biju »kao banatskoga vola u kupusu« sve dok ne završi osnovnu školu i pođe u gimnaziju u Vinkovce, gdje se pun »holosti« šeće prepotentan đaćić Tomo »I ponosan s ljudmi prosti / Već govorit ne će. / Što će meni ti simplici / Mišlja on u sebi / Kad ih ništ o gramatici / Pitat mogo' ne bi?« No, kasnije mora preći u šegrte, pa kasnije opet u škole... i konačno; postaje piscem:

*»Sad on piše i studira,
Da mu sjede vlasi,
Jer »Ilirsku« on bez mira
Sad »Danicu« krasi...*

Oh, da tako svi preslavno
Znali bi pisati,
Morale bi već odavno
Novine prestati.« (cit. prema rukopisu)

»Čestitka« je bila omiljeni tekst za izvođenje vinkovačkih, osječkih i đakovačkih učenika, a vjerojatno i još nekih.

²⁰ Cf. J. Peltz, *Osobni susretaj M. A. Relkovića s M. P. Katančićem*, Nastavni vjesnik, knj. 26, sv. 9, s. 564—568, Zagreb 1918. M. A. Relković je 13. 3. 1778. stigao s regimentom u Osijek i na Josipovo bio s ostalim oficirima gost na večeri u čast provincijala i književnika *Josipa Paviševića*. Gosti su prisustvovali priredbi (*panegirik, recitacije* i dr.) kojoj kao klerik prisustvuje i M. P. Katančić gdje sluša i *raspravu o kolu*, na što će se kasnije osvrnuti u »*Fructus auctumnales...*«, 1791, s. 57.

²¹ O tom je pisao Petar Kolendić: »*Velikanovićeveva — Sveta Suzana*«, Južni pregled VIII; i »*Tomikovićeveva Josip poznana*«, Prilozi za književnost IX. s. 194—195.

²² O. c. SPH knj. XXVI, s. 167—178.

²³ Tomo Matić, *Kazalište u starom Osijeku*, Građa knj. XIV, Zagreb 1938, s. 95. citir. p. Diarium Miss. Essek. S. J.

²⁴ Biografske i bibliografske bilješke o piscima v. u Tomo Matić, *Prosvjetni i književni rad u Slavoniji prije Preporoda*, Djela HAZU, knj. XLI, Zagreb 1945. god.

Pregled njihova dramskog rada pokušao je dati J. Forko u »*Crtice iz 'slavonske' književnosti, IV, Drame*, pretisak kao separat iz Škol. izvješća osječke kralj. velike realke, Osijek 1888, 58 stranica s notnim prilogom na 10 str. Ostale podatke o njima Forko je prikazao u *Crticama*, Osijek 1884.

Kako se u bilj. 98. opsežnije govori o dramama ovih autora, ovdje ćemo samo napomenuti da je Josip Antun Knezović obrađujući mnoge životopise svetaca (*Ivan Nepomuk, Oliva,...*) objavio u Pešti 1761. i »*Život svete Genuveve...*« uključujući se tako u niz autora koji su obrađivali ovaj često u starijoj književnosti omiljeni motiv. Opsežnije o tom motivu u starijoj hrvatskoj književnosti v. u Građi knj. 29, Zagreb 1968, s. 41—101.

O Aleksandru Tomikoviću je opsežnije pisao ponovno Matić u »*Tomikovićeveva Život Petra Velikoga i njegov talijanski izvornik*« u Radu JAZU, knj. 285 (Odjel za filologiju knj. 2) s. 5—14. obrazlažući razloge pojavi rusofilske atmosfere krajem 18. stoljeća, kada se poslije saveza Katarine II i Josipa II. javlja misao da je upravo Rusija pozvana da likvidira tursko gospodstvo u Evropi. To je vrijeme kada J. Krmptić opjeva u panegiričkim prigodnicama »*Katarine II. i Josipa II. put u Krim*«, Beč 1788. i pjeva »*Pjesmu vojvodam austrijskim i rusijanskim*«, 1789.

I u slučaju svog djela »*Život Petra Velikoga, cara Rusije...*« tiskanog u Osijeku 1794. Aleksandar Tomiković ima za uzor talijansku preradu, ovog puta djelo Grka Antonija Katifora i to 3. izdanje »*Vita di Pietro il Grande...*«, Venezia 1748. Tomiković je u prijevodu *ispustio gotovo sve što je u talijanskom originalu uvredljivo po Ruse*, a temelji se na protestantskim izvorima Perrija i Nestesurana.

²⁵ Ovdje mislimo na još neke pisce, čiji su tekstovi prikazivani. Tako je npr. poznato da je *Emerik Pavić* načinio izbor iz bosansko-dalmatinske verzije *Bandulavičeva Lekcionara*, da je preradio *Kačićev »Razgovor ugodni...«* (usp. *Ogrizović*, Kako je E. P. preveo *Kačićev »Razgovor ugodni«*, Nastavni vjesnik XII, te *S. Bosanac*, Pavićevo »Nadodanje« *Kačićevu »Razgovoru...«*, Spomen-cvijeće iz hrv. i slov. dubrava, Zagreb, 1900, s. 595—605) i sl.

Dramski je prikazivan i *Ivanošičev* tekst »*Opivanje sličnorično groba Josipa Čolnića*« (SPH knj. 26, s. 144—166). Dramski se u neku ruku okušao i *Marijan Lanosović*, čiji su »*Cantus de militibus confiniarum Slavoniae, in versibus illyricis*« *Essekini*, 1778. uključivani u razne priredbe, kao i neki drugi njegovi tekstovi.

U Šaregradu dovršeni prijevodi *Augustinovih »Soliloquia« Petra Mandikića*, Brođanina (tiskani u Osijeku 1779. pod nazivom »*Samogovorenje iliti duševni razgovori...«*) igrani su u prostorima šaregradskog samostana u kojem je tada djelovao i studij filozofije!

U krug pisaca koji ulaze u autore s dramskim namjerama ulazi i *Josip Pavišević*, čiji su se »*Panegirici*« (Osijek 1776) i scenski našli u Osijeku i Vukovaru.

U Budimu se nalazi još niz neprostudiranih a i nepoznatih rukopisa naših pisaca, pa valja očekivati osim »Abelove smrti« da će se još dosta toga otkriti!
²⁶ O prostorima gdje se sve priređivalo kazališne priredbe, vidi pobliže u izvorima navedenim u bilješci 14.

Osim toga, iz tih izvora, nabrajaju prostore kazališnog izvođenja književni povjesničari, koji su se bavili proučavanjem školske građanske drame u Slavoniji. To se osobito odnosi na:

Tomo Matić, Isusovačke škole u Požezi (1698—1773), Vrela i prinosi, sv. V, Sarajevo 1935, s. 1—61;

Isti, Kazalište u starom Osijeku, Građa knjiga XIII, Zagreb 1938, str. 91—95;

Stjepan Pelc, Zur Geschichte des Schuldramas in Kroatien und Slavonien, Diss., Philosoph. Fakult. Wien 22. VII. 1914. Rigorosenprotocol No. 3887.

Isti, Školska drama osiječkih isusovaca i franjevacu u XVIII vijeku, Zbornik Arheološkog kluba »*Mursa*«, Osijek, 1936, s. 23—26.

U mnogim sačuvanim dokumentima koji se i danas nalaze po npr. slavonskim samostanima, te u Državnom arhivu Zagreb (Građa koja se odnosi na slavonsku Vojnu krajinu), nalazi se potvrda o kazališnim prostorima i scenama. Opsežnije se od autora, koji su se bavili kazališnom problematikom starog Osijeka, osim *Matića*, ovim pitanjima bavio ne samo *Bösendorfer* i *Fraenheim*, već i napose *Kamilo Firinger* svojim prilozima u »*Spomen knjizi o 50 god. Narodnog kazališta u Osijeku*«, Osijek 1957, osobito s. 13—18.

O vojnokrajškim prostorima općenito govore i pisci koji se bave općom slikom vojnokrajške Slavonije, kao npr. *Engel »Opis kraljevine Slavonije i vojvodstva Srijema«* tiskano u prijevodu u Zborniku MS od 1971. i dalje.

Za proučavanje kazališne problematike relevantan je i »*Urbarium residentiae SI Essekiniensis 1746/1747*, Vrela i prinosi, s. V, s. 62—78, Sarajevo 1935.

²⁷ Vidi bilješku 14.

²⁸ Požeški repertoar registrira *Matić* u VP 5, s. 38—42.

²⁹ V. *Historia residentiae Poseganae S. J...*, rkp., s. 276—277.

³⁰ Na str. 15 ovog rukopisa *Ustija* je zapisao: »*Nihil Illa perinde avebat, quam ut ex occasione inductarum scholarum sermonis teutonici consuetudo quam celerrime his in locis proferretur*«. (Rkp. u biblioteci Szecheny u Budimpešti).

^{30a} Cf. *Mirko Breyer, Odras pobjede kod Siska 1563. u domaćoj i stranoj književnosti*; pov. bibl. pabirci o njenoj 350. god., Časopis za hrvatsku povijest, sv. 3. knj. I, Zagreb 1943, s. 244—259.

Koliko je ova tema bila omiljena potvrđuje prikazivanje različitih tekstova o njoj i na pozornicama izvan Hrvatske. Tako je u *Njutri, Slovačka, 1728.* prikazana školska drama »*Felix Balator, ubique sive Thomas Erdődus patriae propugnator...*« (v. *Petrik, Bibliographia Hungariae IV, Budapest 1892, s. 15*).

Razumljivo je da je izuzetna tema za dramsku obradu bila *bitka kod Petrovaradina* u kojoj je *Eugen Savojski* konačno oslobodio Srijem. Požeški gimnazijalci su 1716. u teoforičkoj procesiji kao *angelici genii* recitirali kod svake brašančevske stanice *hrvatske pjesme o pobjedi Eugena Savojskog*. (V. *Historia residentiae Poseganae SI...* s. 72. Isto tako pjevana je i veća epska pjesma s dramskim izvođenjem u *Petrovaradinu, Zemunu, Vinkovcima, Novoj Gradišci i Brodu*. Jedan vid te pjesme prikazao je 1941. *Andrija Lutz* u *Radovima Bečke akademije*.

³¹ Drama u stihovima uz pratnju pjesničkih zborova po staroklasičnim uzorima igrana je kao igrokaz u tri čina. Takozvani spis, *Tomasa Kovačevića*, djelo je o *Ivana Donatija*, rođenog 1686. u Zagrebu, a tiskan je 1717. u Zagrebu, no već ranije je prikazan u zagrebačkom isusovačkom liceju. Sasvim je razumljivo, da je ovaj dramski tekst s naglašenom namjenom lansiran i u Slavoniji jer naglašava one osobine koje je režim očekivao od svojih krajišnika.

³² No istovremeno se nalaze i brojni talijanski prijevodi *Terencija* (*P. Terentii Comoediae, Mediolani 1740.*), *Juvenala* (*D. Innii Iuvenalis Satyrarum Libri I—V, 1603.*), te djela *Ciceronova* (npr. *Orationes Selectae, Tyrnaviae 1725.*), te različita uputstva i poticajna literatura. Tako se npr. u *Vukovarskom samostanu* još i danas nalaze u biblioteci djela: *Gallo, Il sacro teatro, Venetia 1630*, pa *Vanalesti, Panegirici, Venezia 1744*, *Leonardo da Roma, Orazioni panegiriche, Roma 1742*, zatim *Institutiones poeticae in usum gymnasiarum Regni Hungariae et adnexarum Provinciarum, Budae 1838*. Sam će *Ivan Veličanović* svojim autografom potvrditi služenje »*Commentaria in septem libros. Aphorismorum Hippocratis...*«, *Patavii 1679*. na seminaru kod *Male braće* u *Osijeku 1737*. Iznad svih djela osobito će se u ovim prilikama služiti vencijskim antologijskim zbornikom s izvodima iz djela *Vergilija, Ovidija, Horacija, Lucanija, Claudijanija, Statija, Ausonija, Martijala, Juvenala* i dr. »*Regio Parnassi seu Palatium Musarum in quo Synonymima, epitheta, periphraes, et phrases Poeticae, ex Officina Textoris, Delectu Epithetorum, Scala Parnassi, Arte Poetica, Thesauro Poetici, et Elegantis Poetico: Historiae, Explicationes, et Fabulae ex Dictionario Historico-Geographo-Poetico excerptae; ordine Alphabetico continentur*«..., *Venetiis, 1735*. (oznaka vukovarske franjevačke knjižnice V F, 15).

³³ *Julije Benešić* je o toj problematici pisao u »*Razgovorima*« Zagreb s. a. u pretiskanom tekstu iz »*Hrvatske*«, br. 88—90, Zagreb 1906, — »*Po srijemskim knjižnicama*« s. 5—14, a autor ove studije *Dionizije Švagelj* u svom

tekstu o *Filipu Kapošvarcu* 1976. i djelomično u uvodnom tekstu »*Slavonske književne komunikacije*«, Osijek 1975.

³⁴ Podatak iz arhiva *vinkovačke gimnazije* objavio *Juraj A. Kratki*, »*Kulturno-prosvetne crtice iz istorije vinkovačke gimnazije*« s. 144 u *Spomenici o stopeđestgodišnjici državne gimnazije u Vinkovcima 1780—1930*, Osijek 1930.

³⁵ Za *Požegu* je moguća prilično cjelovita slika repertoara, djelomično je to moguće za *Vukovar i Osijek*, dok se za ostale to teže može učiniti.

³⁶ O *Filipu Kapošvarcu* v. studiju *Dionizija Svagelja* u *Zborniku posvećenom Katančićevu jubileju*, Osijek 1976, o. c.

³⁷ Služi se tako npr., ne samo djelom *Andrea di Modane* »Canto harmonico in cinque parti diviso...«, 1690. već i sličnim drugim djelima o čemu sam više pisao u studiji o *Kapošvarcu*. Zanimljivo je da se ispod naslova navedenog djela često nalaze bilješke pojedinih pisaca koji su se takvim djelima služili, tako npr. u ovom slučaju bilješka: »*ad usum Fratris Michaelis Pavunovich, Bom.*« Ima pravo *Robert Pignarre* »*Povijest kazališta*«, Zagreb 1970. s. 102 sqq »*Agonija tragedije*«, kada zaključuje kako se u tom trenutku poslije pokore u završnoj fazi *Louisa XIV* javlja razuzdanost, pa sve to nije podneblje za razvoj tragedije. Poznato je da omiljeni dvorski pjesnik libretist *Metastasio* i sam shvaća kako *drami muzika posuđuje svoj ugled*. Muzički elemenat u jednom je trenutku sve dominantniji, a tragedija se javlja u jednom trenutku ili u pratnji pravila i uputa reformiranog školskog sistema ili je pak pod svjetlom iluminizma prihvaćaju u obrazovne zavode u novom obliku. Građanska drama, pojavom posebne *larmoajantne komedije* protiv pomodne predrasude svoga vremena staviti će čovjeka u okvir svakodnevice, *potiskujući* prevagu nad *ironijom* u prvoj fazi, a razvijajući *trpk*u *parodiju* osobito na engleskoj sceni (*Gay, The Beggars Opera. 1728*).

Kada se i na srednjoevropskoj sceni pojave pokušaji izvođenja i sličnih tekstova poput *Gayeve* »*Prosjacke opere*«, oni neće moći uništiti popularnost sentimentalne pučke komedije. Još će dugo glavna tema repertoara putujućih družina u Slavoniji biti *nakindureni, plačljivi, ali kreposni mali građanin, pun šupljih fraza i velikih gesta*. Tek pojavom *Lessingovih* dramskih tekstova »*Minna von Barnhelm*« (s pravim tonom za građansku dramu i u našim vojnokrajškim relacijama i »*Nathan der Weise*« (s duhom tolerancije i masonskim zanosom za religiju znanosti), a napose dolaskom *Beaumarchaisa* (»*Seviljski brijlač*« 1774. i »*Figarova svadba*« 1784) bit će pravi korak naprijed i na našoj sceni, ali to će već biti i dvadesete i tridesete godine devetnaestog stoljeća.

U prvim počecima, razumljivo je međutim što je prisutan utjecaj ranijeg književnog baroknog doba Italije (od *Salvatora Rosa* do *Federica della Valle*, do *Daniella Bartolija*, sve do djela talijanske arkadije, u kojem posebno mjesto zauzima *Pietro Trapassi Metastasijske* (1698—1782). Tako su i u Slavoniji i njegovi izvorni i još više prerađeni dramski tekstovi prikazivali uz glazbene dopune s motivima iz grčke, rimske i istočnjačke povijesti, s dobrim smislom za zanimljivost pripovijedanja i za psihološke sukobe: *sukob ljubavi i dužnosti, rodoljubnih i porodičnih osjećaja* i sl. I u *slavoniziranom Metastaziju* ostati će stiliziran pastirski ugođaj, no s nešto ublaženijim ženstvenim tonom. I naši prerađivači su u svojim likovima gradili dekorativno junaštvo odra-

žavajući baš na taj način završetak jednog feudalnog i apsolutističkog vremena.

³⁸ O tom je referirao *D. Švagelj* na *Prosudbama o Relkoviću* u Našicama 18. 6. 1971. O *posavskom akcentu*, o pojavama u akcentu i kvantiteti posavskog govora vidi u radnji »Današnji posavski govor« *Stjepana Ivšića* u Radu knj. 196 i knj. 197 Zagreb 1913.

³⁹ Najznačajniji je *Lovretićeve* rad »*Otok*« u Zborniku za narodni život i običaje Južnih Slavena, knj. 2, Zagreb 1897, str. 91—459, sa *Pavlom Subašićem* — i isti u knjizi 3, Zagreb 1898, str. 26—54, te u knjizi 4, Zagreb 1899, str. 46—110 i knjizi 7, Zagreb 1902, str. 57—206, dopunjenoj s problematikom bilja u knj. 21, Zagreb 1917. s. 152—157. O Otoku je još pisao i *Bartol Jurić* o zanimljivoj temi »*Razgovori*«, cit. Zbornik knj. 22, s. 291—305.

⁴⁰ »*Sokačke pismice*« I, Vinkovci, 1967; II, Vinkovci, 1970. i III, Vinkovci, 1974. cf. *uvod D. Švagelja* i predgovor autora *S. Jankovića*.

⁴¹ Cf. *Kolendić*, o. c. (v. bilj. 21).

⁴² Cf. *T. Matić*, »Jedna hrvatska školska drama iz Slavonije iz osamnaestog vijeka«, *Grada* 27, s. 87—119, Zagreb, 1956, str. 89.

^{42a} Ova pisma čuvaju se u *arhivu Brlić* u Slavonskom Brodu.

⁴³ Cf. *Matić* bilj. 42. o. c. s. 89.

⁴⁴ o. c. s. 112.

^{44a} o. c.

^{44b} o. c. s. 115.

^{44c} o. c. s. 114.

^{44d} o. c. s. 111.

^{44e} o. c. s. 113.

^{44f} o. c. s. 114 i 115.

^{44g} o. c. s. 90.

^{44h} o. c. s. 90 i 91.

⁴⁵ o. c. s. 91.

⁴⁶ cf. *Engel*, o. c.

^{46a} Zabilježen je takav incident npr. u Đakovu (podatak iz Dijecezanskog arhiva u Đakovu).

⁴⁷ Ovaj razvojni put hrvatskog kazališnog života u Osijeku v. u radovima: *Spomen knjiga o pedesetoj godišnjici narodnog kazališta u Osijeku 1907—1957*, Osijek 1957. (*K. Firinger*: Prvih 85 godina osječkog kazališta, s. 11—18, s literaturom — te isti, Osječko kazalište u prvoj polovini XIX stoljeća, *ibid.* s. 19—71) i disertaciji o HNK u Osijeku *D. Mucića* »Hrvatsko kazalište u Osijeku 1907«, Osijek 1967.

O prvim počecima kazališnog života u Osijeku vidi *Matićeve* radove ranije navedene.

⁴⁸ Mnoge su od ovih knjižnica poslije razvojačenja Vojne krajine postale *sastavni fond školskih biblioteka*. Tako su u Vinkovcima knjige 7. krajiške pukovnije ustupljene gimnaziji.

O kvaliteti ovih knjižnica pisao je npr. *Čaplović*.

⁴⁹ To je vidljivo i iz djela sačuvane literature npr. u muzeju u *Vinkovcima*, gdje se nalaze najznačajnija djela o *francuskoj revoluciji*, *djela enciklopedista*, *djela onovremenskih engleskih autora* i sl.

⁵⁰ Za opći pregled i informaciju vidi *M. Malbaša*, Muzeji, biblioteke i arhivi u Slavoniji i njihova povezanost, Muzeologija, Zagreb, 1975, Referati sa simpozija o muzejskoj djelatnosti u Slavoniji, Slav. Požega 10—11. XXI. 1975. s. 100—113.

Osim preglednog vodiča za *Arhiv Brlić* u Slav. Brodu izrađena je i pregledna »*Povijest knjižnica požeške kotline*« (F. Potrelica), Zagreb 1976, izdanje Hrvatskog bibliotekarskog društva.

⁵¹ Neka djela smo već naveli, a ovdje navodimo još dva vrijedna nalaza: »*Euphormionis Lusinnini sive Jo. Barclaii »Satyricon« in sex partes disperditum, et notis illustratum, cum clavi accesit Conspiratio Anglicana, Editio Nova*, Bibliopolae Vindobonensis, 1772. Drugi je nalaz djela *R. P. Stephano Zagrabiansi, Concionatore Capucino »Pabulum Spirituale ovium Cristianarum...«*, Zagrabiae, izd. Pallas, 1727.

Sve su ove biblioteke bogate i *rukopisima iz 18. stoljeća*, među kojima smo pronašli i tri izuzetna rada *Filipa Kapošvarca*. (2 rada u *Našicama* i 1 u *Iloku*).

⁵² Pri tom, kao i u povijesnom pregledu, pokazao je rijetku marljivost *Paškal Cvekan*.

⁵³ Dio podataka o ovoj problematici v. u radovima: *Mladen Barbarić*, Bač, Crtice za njegovu povijest, Beograd, 1936. (Separat iz *Franjevačkog vjesnika* br. 5—6 1936.), zatim radnja o Iloku istoga autora (Iločke starine, *Povijest crkve Iločke*), te od istog autora »*Crtice iz prošlosti Šarengrada*«, Osijek, 1917, te *J. Bösendorfer »Franjevci u Osijeku«*, Osijek 1933, zatim *Placido Belavić »Crtice iz prošlosti Vukovara«*, Vukovar 1927. i dr.

⁵⁴ U Pečuhu se nalazi nekoliko biblioteke, no od posebnog su značenja za naš predmet ostaci biblioteke *Klimo* i *Hampro*, što se nalaze danas u centralnoj knjižnici. Za znanstveni rad je relevantna djelatnost *Instituta MTA*.

⁵⁵ Budimpeštanske su knjižnice, relevantne za književno kazališnu problematiku sljedeće:

- *Országos Széchényi könyvtár*
- *Petőfi irodalmi múzeum*
- *Színház történeti múzeum*
- *Institut za znanost o književnosti MTA*, Menesi ut 11—13 (Vujčić)
- *Eötvös Loránd tudományegyetem könyvtára*
- *Magyar tudományos Akademia könyvtára*

Pregled što sadrži nacionalna biblioteka *Széchényi* vidi u ediciji »*The national Széchényi Library*«. Skrećemo pažnju posebno na *Zbirku dokumentata za povijest kazališta*, koja sadrži u svojem fondu i *Acta Theatralia* i *Acta Musicalia Esterházy teatra*, s autografima *Haydna* i *Beethovena*, te dokumentima iz *Nacionalnog kazališta* i *Teatra komedije*.

Za razmatranje odnosa mađarskog i hrvatskog kazališnog života, a samim tim i kazališta u Slavoniji, nužno je konzultirati neke temeljne radove, kao npr. bibliografije *Károly Szabó*, *Géze Patrika*, *Józsefa Szinneia Sen* i *Sándora Apponya*. Uz ovo zaslužuje pažnju djelo *Hankiss Elemera* i *Bercczeli A. Károlyne »A Magyarországon megjelent színházi zsebkönyvek bibliográfiája XVIII—XIX század«*, te *Angyalove* studije o baroku.

Dobar je pregled Sečenjijeve knjižnice i sa stanovišta bibliografije kazališnih almanaha i tiskanica u Mađarskoj 18. i 19. stoljeća djelo Lajos Jordáky »Országos Széchényi Könyvtár«, Budapest 1961.

Osim ovih knjižnica od izuzetne je važnosti ne samo dalje istraživanje hrvatskih (i na latinskom jeziku!) rukopisa u Državnoj biblioteci Sečenji (rukopisno odjeljenje), već i temeljno proučavanje fondova što se nalaze u Magyar Országos Levéltár (Mađarskom državnom arhivu) u Budimpešti.

⁵⁶ Knjižnica opatije u Pannonhalmi s preko 300.000 primjeraka knjiga i velikim zbirakama rukopisa značajna je višestruko za kulturno-povijesna istraživanja. U djelu Ferencz Levárdy, Pannonhalma, 1976. nalazi se literatura o predmetu. Inače o predmetu vidi i u D. Horvath »Pannonhalma«, Sopron 1959.

⁵⁷ Zanimljiva je naročito Dijecezanska knjižnica.

Dio balatonskih knjižnih i rukopisnih fondova pregledan je i u bibliotekama: »Helikon«, spomeničkoj biblioteci s preko 80.000 svezaka, sa zanimljivim memoarima, dnevnicima, heraldičkim i genealoškim podacima, najviše iz fonda grofa György Festeticsa (1755—1819), jedne od vodećih ličnosti mađarskog racionalizma i preporoda i osnivača prve poljoprivredne akademije na svijetu 'Georgicon' — i Antal Regyly u Zircu (s preko 50.000 primjeraka i bogatom zbirkom rukopisa, inkunabula i starih izdanja od 16. do 18. stoljeća.

^{57a} Osim biblioteke u Košicama veoma je značajna i knjižnica starog jezuitskog sveučilišta u Trnavi (Nagyszombat), zatim kalvinskog sveučilišta u Debrecenu, Sárospatku i Kolozsvaru (Cluj).

⁵⁸ Osobito je značajan fond Österreichisches Staatsarchiva, te Nationalbibliothek i za pitanja baroka građa u Barockmuseumu u Schloss Belvedere. Svakako za dalja istraživanja osobitu pažnju valja obratiti Kazališnom muzeju i zbirci Sammlung des Franziskaner Klosters, te dijelom Kunsthistorisches Museumu i Heeresgeschichtliches Museumu, u Arsenalu obl. 18.

^{58a} Za Slavoniju je relevantna građa koja se čuva u Steiermärkischen Archivu (zanimljiv je fond Lutz!) i u Steiermärkischen Landesmuseumu »Johanneum«.

^{58b} U Državnom arhivu u Zagrebu nalazi se danas cjelokupni fond spisa Slavenske vojne krajine, u Opatičkoj ulici 30 u Zagrebu.

⁵⁹ Kulturno povijesno značenje vinkovačke knjižnice i čitaonice u borbi protiv nenarodnih režima, rkp. Dionizija Svagelja u JAZU, Odbor za povijest kolonizacije jugoslavenskih zemalja. Isti je i autor »Stare i rijetke jugoslavenske knjige«, Novosti, Vinkovci 13. 7. 1957, s. 4.

⁶⁰ Cf. »Bilješke o bibliotekama u Srijemu« u Narodna biblioteka Vukovar (1947—1962, s. 36—44).

⁶¹ »Chorographia historica Sirmiensis et Uvjlakensis Ducatus...« 1699.

⁶² Cf. F. W. E. Roth: »Geschichte der Herren und Grafen zu Eltz«, Mainz 1890, es. 183.

⁶³ Cf. Arhiv za povjesnicu Jugoslavensku 4, Zagreb 1857, s. 220 sqq. Nije li se u biblioteci Odescalchski u Iloku našlo i knjiga iz biblioteke ranijeg iločkog paše Ali-paše i Habili Efendije, vrhovnog poglavice muslimana u Srijemu — jer austrijski diplomata Prandstetter (1608) spominje visoki kulturni standard ovih turskih zapovjednika, koji su vjerojatno posjedovali i dio knjiga zatečenih u Iloku, Vukovaru, Baji i sl. u trenutku dolaska Turaka.

⁶⁴ A. Barac, Iz hrvatske književnosti prije Preporoda, Hrvatska revija, god. 16, br. 7, Zagreb 1943, s. 393.

⁶⁵ V. stihove u PSHK, s. 349—352, knj. 19, Zagreb 1973.

O tom predmetu pisao je i Dios (*D. Švagelj*), »Prvi slavonski volterijanac«, Vink. Novosti, 1. I 1953.

⁶⁶ Dio tog fonda sačuvao se ne samo u Slavoniji, nego i u susjednoj Bosni, npr. u Tolisi. Ovdje se nalazi i cjelokupna *Jelenićeva ostavština*.

⁶⁷ O povijesti tipografije u Osijeku vidi Bösendorferov rad pod istim naslovom u Građa XIV, Zagreb 1939, s. 113—146. Te radove M. Malbaše »Sto-dvadesetpet godina štamparske djelatnosti u Osijeku 1748—1873«, Osječki zbornik IV, Osijek 1954. i dalje.

Tomislav Jakić je u »Pojava štamparstva u Slavoniji i njegov utjecaj na razvoj slavonske književnosti« dao sažetu sliku izdavača, od kojih su samo *Divaldi* od 1775—1857. tiskali 246 različitih djela, a među njima i drugo i treće izdanje *Relkovićeva »Satira«*, prvu znanstvenu radnju Slavonije »*Dissertatio de columna miliaria ad Eszekum reperta*« *Matije Petra Katančića*, pa *Lanosovićev* uvod u slavonski jezik (na njemačkom), te prvu dječju beletrističku knjigu stare Slavonije »*Esopove Fabule za slavonsku u skulu vodeću dicu sastavljene*«, M. A. Relkovića 1804, Osijek i dr. U čitavom 18. stoljeću osim franjevačke djelovala je samo tiskara *Ivana Martina Divalda* od 1765—1802.

Istovremeno štampane su hrvatske knjige u 15 mjesta Ugarske!

⁶⁸ *Djela M. A. Relkovića*, SPH, knjiga XXIII, Zagreb 1916. Uredio, predgovor napisao i komentirao T. Matić.

⁶⁹ Cf. »*Djela Vida Došena*«, SPH knjiga XXXIV, Zagreb 1969. Priredili Tomo Matić i Antun Đamić.

⁷⁰ Cf. *Antun Kanižlić, Antun Ivanošić, Matija Petar Katančić, »Pjesme«*, SPH knjiga XXVI, Zagreb 1940, uredio i predgovor napisao Tomo Matić.

⁷¹ Cf. bilj. 70.

⁷² Cf. *Vladoje Dukat*, Književno-prosvjetni rad *Adama Filipovića-Heldentalskoga*, Rad 203, Zagreb 1914, s. 1—127.

⁷³ »*Godovno*«, Građa, knjiga 24, Zagreb 1953, u tekstu »*Četiri priloga proučavanju hrvatske književnosti*«, (s. 73—108), pogl. 2, s. 89—97.

⁷⁴ o. c. s. 97.

⁷⁵ o. c., »*Godovno*«, stih 199—200.

⁷⁶ V. *Čevapović, »Josip, sin Jakoba patriarke«*, prikazan 1819. u Vukovaru u čast biskupa *Raffaya*. Posljednji stih predposljednje kitice u pjesmi *vile Srimke* (iz *Uvoda* djela); cit. prema *Forko* 4, Osijek 1888. s. 44.

Čevapović aludira i na one Slavonce koji su književno djelovali na njemačkom jeziku (pr. *Bolthausen*), pa veli u uvodu pjesme — otpjevke *vile Srimke*:

»Čujem bo, da niki novi da su
počeli pivat po slovijenju stranskom
silujuć retke...«
(*Forko* IV, s. 43.)

⁷⁷ o. c. prema *Forko* IV.

⁷⁸ c. f. *Jul. Pfeiffer, »Deutsches Theater in Osijek 1774—1907«*, *Morgenblatt*, Zagreb, Božićnji broj 1932; zatim *Stjepan Peltz, »Jedan dokumenat za udio Slavonije u stvaranju ilirske ideologije«*, »*Zbornik »Mursa«*, Osijek 1937, te

osobito od istog autora »Sudbina jednog njemačkog pučkog napjeva«, »Mursa«, o. c. s. 56—57. Čevapović je u svom djelu »Josip, sin Jakoba...« imao nekoliko uzora, kao npr. »Skazanje od Osipa« iz 16. stoljeća, a poznao je ne samo dramski rad Tomikovićeve, već i djela muzičara i kompozitora kao npr. Etienne Nicolas Mehula »Joseph« različito djelo od Metastazijeva oratorija »Giuseppe riconosciuto«, što ga je preradio Tomiković. Za Čevapovića je tekstualni uzor Geneza, gl. XXXVII i gl. XXXIX, do L — gdje se govori o Josipu Egipatskome. I preko kasina i preko koloniziranih Nijemaca obrtnika prodirala je uz njemačku riječ i poneka njemačka osobito pučka melodija. Samo prikazivanje melodrama na njemačkom jeziku u Vinkovcima, Osijeku, Petrovaradinu i sl., uvodilo je publiku u različite napjeve. Čevapović je između ostaloga poznao tada već i hrvatski pučki napjev »Djevojka je ružu brala...« i starinsku pjesmu (sada pjevanu uz njemački pučki napjev) »Vino pije Dojčin Petar, varadinski ban...« i to unio u svoju dramu. Peltz je dokazao da je ovdje riječ o južnonjemačkom pučkom napjevu, zabilježenom u Brentanovoj zbirci »Des Knaben Wunderhorn«, Reclam, s. 455, gdje glavni junak tesarski momak, a u slavonskiziranoj varijanti bravarski momak služi u pomalo lascivnoj rugalici građanskoga društva prema feudalnome. Od *Bänkelsängerlieda* (ili *Gassenhauer*) osječka verzija je dekadansa s grubljim izrazom i s krivom njemačkom pučkom etimologijom (tako umjesto značenja *dvorac* podmetnuto je novo značenje *brava*, i dr.). Koliko su pojedine arije i napjevi prenijeti kazališnim predstavama i kolonizacijom njemačkog življa dobivali hrvatsku boju, lijep je primjer i ovog njemačkog pučkog napjeva, koji se u Slavonskoj Požegi pjevao uz hrvatski tekst »Gdje ptičice miloglasnim glasom pjevaju...«.

O predstavama njemačkog građanskog kazališta i njegovom repertoaru vidi osobito u K. Firinger, Prvih 85 godina osječkog kazališta, Spomen-knjiga o 50 godišnjici Narodnog kazališta u Osijeku 1907—1957, Osijek 1957, s. 13—18, te u tekstu »Osječko kazalište u prvoj polovini XIX stoljeća« u već cit. djelu, s. 21—61. Osobito je zanimljiv popis kazališnih predstava u Osijeku do 1831, te onih (zabranjenih) prije 1827. Jasno je, da je npr. »Rothmantel« dopušten, kao i prikazivanje »Ehstandsfreuden in Wien I i II od Bäuerla ili pak Kotzebue »Die Spanier in Peru« — ali nije dopušteno izvođenje na sceni Schillerovih drama »Don Carlos« i »Fiesca zu Genua«.

O njemačkim pozornicama u raznim vojnokrajiškim štapskim mjestima v. Taube »Historische und geographische Beschreibung des Königreiches Slavonien und des Herzogthums Syrmien«, Leipzig 1777, knj. III, s. 108. Svakako se dio ove problematike odnosi i na bilješku o čestim pojavama kazališnih trupa u djelu Spiridiona Jovića »Etnografska slika Slavonske vojne granice«, Beč 1835. (Zbornik MS za knjiž. i jezik sv. VIII i IX/X, s. 156.)

O njemačkim predstavama v. i Matić, Kazalište u starom Osijeku, o. c. ⁷⁹ Hrvatsko kolo 2—3 Zagreb, 1949, s. 293 + 309—312.

⁸⁰ o. c.

⁸¹ Cf. T. Jakić, Pojava štamparstva u Slavoniji i njegov utjecaj na razvoj slavonske književnosti;

J. Bösendorfer, Povijest tipografije u Osijeku, Građa XIV, Zagreb 1939, s. 113—146;

Rudolf Strohal, Pregled tiskara, u kojima su se štampale hrvatske knjige, od najstarijih vremena od osnutka Jugoslavenske akademije, Nastavni vjesnik, s. 19—25—26;

T. Matić, Prosvjetni i književni rad u Slavoniji prije Preporoda, Djela HAZU knj. XLI, Zagreb 1945.

⁸² Dramski tekstovi su prije izvođenja u Slavoniji morali imati cenzursko dopuštenje. (v. Matić, o. c. i Firinger o. c.)

Utilitarizam iluminizma ni u Slavoniji nije volio dačke kazališne predstave. Najprije je početkom sedmoga desetljeća XVIII stoljeća u Austriji, a potom i u pokrajini *zabranjeno* prikazivati kazališne predstave u školama s obrazloženjem da se za pripreme gubi mnogo dragocjenog vremena od nastave, a omladina se u tim pripremama za školske priredbe zapašta u redovnom radu. Preporučeno je (1764) da se umjesto kazališnih igara učenici starijih razreda gimnazije više bave retorikom, čitajući i govoreći na završnim školskim svečanostima. Na uporno nastojanje nekih škola oko održavanja kazališnih predstava, viša školska direkcija 1794. naređuje upravama gimnazija da ne organiziraju školske kazališne predstave, da učenici *ne smiju* posjećivati predstave kazališnih družina, da osim toga uključivanje roditelja u kazališni život škole iziskuje suviše sredstava. (Matić, Kazalište u starom Osijeku, o. c. s. 94, 97—98.

⁸³ V. popis kazališnih predstava u Osijeku do 1831. u Firinger, o. c. Spomen-knjiga o 50 godišnjici Narodnog kazališta u Osijeku 1907—1957, Osijek 1957, prilog između stranica 62 i 63. Slično i Matić, Kazalište u st. Osijeku, o. c.

⁸⁴ Npr. gostovanja pečujске kazališne družine Kurth u sezoni 1833/1834. u Osijeku. Neke će grupe utjecati na jačanje duha narodnoga preporoda. (v. Svagelj, »Ilirci iz Slavonije«, o. c.)

⁸⁵ Cf. radove:

— Stjepan Peltz, *Zur Geschichte des Schuldramas in Kroatien und Slavonien*, Bibl. der Univ. Wien, Rigorosenprothocol No 3887, 22. VII 1914.

Cjelokupna ostala bibliografija objavljuje se u knjizi posvećenoj ovoj temi.

⁸⁶ I u Slavoniji barok se javlja kao *sinteza gotičko-srednjovjekovnih i renesansno-humanističkih elemenata*. I u školskim dramama prisutna je crta *makabrizma, misticizma i folklorizma*. Ipak u svom daljem toku školsko će kazalište svoju *gotičku* tradiciju više puta ispoljiti u obliku *manirizma*. U tom Slavonskom školskom kazalištu pri kraju njegovog djelovanja bit će više toga što će otkrivati izraz ljudskog subjektivizma i umjetničkog formalizma s naklonošću prema *rafiniranom, fantastičnom ili sablasnom*. U kojoj mjeri prisutan utjecaj nekih *poljskih* predstavnika *manirizma u zreloom baroku* u Slavoniji, teško je odrediti jer još nije do kraja prostudirano ne samo naslijeđe *manirizma*, već i *pojava armatizma u slavonskom dijelu panonskog kulturnog kruga*. Istovremeno Slavonija će imati i *tipične predstavnike rokokoa* npr. *Kanižlića i Katančića*. Nije li to oblik *barokiziranog kasnog manirizma* ili *rokoko* u pravom smislu riječi? Na jednoj strani prisutan je *vid tipičnog protejskog duha baroknog svijeta*, a isto tako s druge strane čest je *motiv pobjede »velikog, božanstvenog čovjeka«* (*»uomo divino«*) *nad smrću i promjenljivošću*. Tako će i *scena školskog*, a znatnim dijelom i prvih početaka

građanskog kazališta u Slavoniji, biti orijentirana na *strastvene i dinamične motive*, a čitava ta skoro *naturalistička* atmosfera bit će veoma *tipična za estetsko osjećanje baroknog čovjeka*. Čak i *kalvinistička* varijanta razvijana iz kalvinističke visoke škole u *Sárospataku*, npr. u djelu pedagoga *Komenskog*, naglasit će temeljne pojmove barokne estetike: »*persuasio, ingenium, eloquentia i affectus*«. Slična će biti i čežnja ovog filozofa da u području filozofije potraži takozvanu *univerzalnu nauku*. A sve to zapravo, kako piše *Angjal*, slični na *sajne slikarske kompozicije* u kojima se pokušava *povezati prirodni svijet čovjeka sa natprirodnim svijetom svemira*. No ovaj *barokni panonizam*, nikao kao rezultat žive kulturne uzajamnosti *Poljaka — Slovaka — Čeha — Mađara i Austrijanaca* imat će u svom razvoju još jedan vid poznat pod terminom *klasicistički barok* ili *barokni klasicizam*, a u Vojnoj krajini nazivan i *vojnokrajiškim barokom*. Dramski je repertoar stare Slavonije s obzirom na izvođače i njihove namjere tako usmjeren jednom više prema klasicizmu, a drugi put prema baroknoj crti. Približavajući se svršetku 18. stoljeća sve će dominantnija biti prisutnost građanske dramske proizvodnje. U *panonskom* kulturnom krugu, između *Pečuha i Osijeka, Velike Kanjiže i Zagreba* neminovno će biti prisutno preplitanje slavonskih i mađarskih kulturnih elemenata. Motiv četiri posljednje stvari čovjeka: *smrt, sud, pakao i raj*, bit će i te kako prisutan i u slavonskom školskom teatru, osobito u prvoj fazi, s karakterističnim *patetičnim i emocionalnim tonom* i zahtjevom da književna obrada služi ideji katolicizma. Zajednički vjerski kultovi što su ih osobito njegovali franjevci u Slavoniji i Južnoj Ugarskoj doveli su do priličnog ujednačavanja književnosti toga vremena. Znatnu ulogu toga vremena odigrat će osobito *Trnava*, odakle i korijeni *bliskog odnosa baroknog slavizma* prema mađarskoj kulturi.

Pojava *Metastazijevog teatra* dopunjavala je ovaj u prvom redu barokni krug. Protest na ovo uznemireno oblikovanje u vidu klasicizma sa željom za monumentalnošću i harmoničnom ozbiljnošću odrazit će se u Slavoniji u graditeljstvu osobito koncem stoljeća, kada će kao čista *klasicistička građevina* nastati npr. u *Suhopolu*, kraj *Virovitice crkva sv. Terezije, a u Našicama, Iloku, Valpovu, Osijeku i Dardi dvorci*.

⁸⁷ V. izdanja SPH o slavonskim piscima. (*Đamić*, s. 159—166, Doprinos Slavonije hrvatskoj književnosti, Zagreb 1968.) Isto tako v. pregled slavonskih pisaca s tabelama u D. Švigelj Slavonske književne komunikacije, Osijek 1975.

⁸⁸ Svi su ovi pisci prikazani u fundamentalnim radovima o književnosti u Slavoniji citiranim u bilješki 85.

^{88a} Cf. *I Waldapfel*, Humanismus és nemzeti irodalom, Irodalom történet, Budapest 1933, XXII, s. 41, 46.

⁸⁹ Cf. Studija D. Švigelja, Filip Kapošvarac u Zborniku simpozija o Katančiću, Osijek 1977. (u tisku).

⁹⁰ Cf. o tom *Matić*, Prosvjetni i književni rad u Slavoniji prije Preporoda, Djela HAZU knj. 41, Zagreb 1945. i *Švigelj*, Slavonske književne komunikacije, Osijek 1976, o. c., te *Andal*, Mađarski i Slavenski barok, Prilozi, Beograd 1961, knj. 27, sv. 3—4, o. c.

⁹¹ Cf. *Curtius*, Europäische Literatur und das lateinische Mittelalter, 1948, hrv. pr. s. 536. Prvi je ovu pomodnu riječ latinske škole poezije uveo *Alan*,

koji u 13. stoljeću postaje uzor za svu evropsku poeziju na narodnom jeziku. Pojam »*simia*« sadržavao je oznaku ne samo za sebe, već i za apstraktne pojmove, pa i umjetničke proizvode koji u biti obmanjuju. Sve su to *sredstva* i *pojmovi* koje je prihvatiti i školska drama, kako bi na svoj način pripomogla *metanoji* svoga vremena na putu za budući vijek. Pri tom će *metanoja* imati *funkciju obraćenja od grijeha već i davanja zadovoljštine (ekspijacije) već u naše doba (anoche egeneto)*. Tako je školska pozornica trebala poslužiti i kao sredstvo za razvijanje *vlastite sposobnosti razmišljanja (dianoias) i opredjeljenja gledalaca za pravednost (peri dikaiosynes)*.

⁹² cf. *Matić* kazalište u starom Osijeku, Građa knj. XIII, Zagreb 1938, o. c. Vidi i *K. Firingerove* radove cit. u bilješki 85.

⁹³ o. c. i *Bösendorfer*, Povijest tipografije u Osijeku, Građa XIV, Zagreb 1939. s. 113—146, osob. 125.

⁹⁴ cf. *Matić* i *Firinger* o. c. kao pod 92.

⁹⁵ *Firinger* o. c.

⁹⁶ *D. Švagelj*, Ilirci iz Slavonije, Doprinos Slavonije hrvatskoj književnosti u Zborniku simpozija, Zagreb 1968.

⁹⁷ cf. *Kolendićeve* radove o *Tomikovićevim* uzorima, i sl.

Bilo je i drugih uzora npr. *Mehul* u *Čevapovića*, i dr. *V. Miroslava Despot*, »Josip sin Jakoba patriarke, od Slavonca Grgura Čevapovića«. Slavonija danas II/1955, Osijek 1955, br. 2, s. 8.

O ostalim talijanskim uzorima v. *De Sanctis*, »Povijest talijanske književnosti«, Zagreb 1955. osobito poglavlje o *Metastasiju* i prethodnicima, te *G. B. Marino*, klasiciziranom jeziku (erudiciji i frazariju), o *Pavlu Sarpiju* (»Povijest Tridentuskog koncila«) o *Goldoniju*, *C. Gozzu* i dr. (s. 464—620), uključivši naravno i *Alfieri* (*domoljublje, sloboda, dostojanstvo, čvrstina, moral, osjećaj pravde, osjećaj dužnosti* — iskonske vrline stare Italije kao ideal nove!) i *Abate Montija* (ideje vremena koje se javljaju pred događajima — a uvijek riječi: »sloboda«, »pravda« — a ipak da to sve nije »licemjerje«!), »*tajnika vladajućeg mišljenja*«.

⁹⁸ v. bilj. 21 i u bilj. 87. *Vaninov* popis drama u knjižnici Arhiva SRH, gdje se nalaze uz *Metastazijeva* »*Opera dramatica*« i druga literatura.

⁹⁹ cf. *Spiridion Jović*, Etnografska slika Slavonske vojne granice, Beč 1835, Zbornik MS za književnost i jezik, knj. IX, Novi Sad 1962, s. 156.

^{99a} v. *Matić*, Kazalište u starom Osijeku, Iz hrv. knjiž. baštine, s. 388 o. c. ed. prije u Građi 13, 1938.

¹⁰⁰ O petrovaradinskom kazališnom repertoireu v. *Predragović*, *Isusovci* u Petrovaradinu, *Vrela* i prinosi IX, Sarajevo 1939, s. 41—42.

¹⁰¹ *V. Jelka Radauš-Ribarić*, Slavonska djevojačka pletenica, Zagreb 1970, separat.

¹⁰² *Predragović*, o. c. bilj. 100.

^{102a} *Predragović*, VP 9/1939, s. 1—49 o. c.

¹⁰³ *Gimnazija* osnovana 1765. u *Petrovaradinu* premještena je 1779. u *Vinkovce*, gdje je nastavila svoje djelovanje do danas. *Petrovaradin* se spominje kao »*grob Nijemaca*« (*Stöger*, v. *Predragović* VP 9/1939. s. 43 bilj. 124).

O *vinkovačkoj gimnaziji* i njenom značenju v. *D. Švagelj*, Značenje vinkovačke gimnazije u borbi protiv germanizacije i mađarizacije, rkp. JAZU, Odbor za povijest kolonizacije jugoslavenskih zemalja.

J. Matasović je o kulturnoj klimi u Vinkovcima, napose u 19. stoljeću pisao, dodirujući se i problema gimnazije u radu »U Vinkovcima prije jednog stoljeća« Osijek 1936.

¹⁰⁴ Predragović o. c., slično i Matić u svojim djelima o kazalištu u starom Osijeku i Požegi o. c. (v. bilj. 85).

¹⁰⁵ v. Matić, VP 5: Isusovačke škole u Požegi, Sarajevo 1935.

¹⁰⁶ Matić, o. c.

^{106a} cf. Vanino, Geneza naučne osnove »Ratio Studiorum«, Vrela i prinosi 9, Sarajevo 1939, s. 111—129.

¹⁰⁷ cf. Matić o. c. bilj. 42.

¹⁰⁸ Metastasio Pietro (P. Bonaventura Trapassi), dramatik i libretist barokne lirike (1698—1782), slavljjen je kao najveći pjesnik Evrope uživajući poziciju službenog dvorskog pjesnika u Beču od 1730. I po svojoj službenoj funkciji na dvoru Karla VI i dvoru Marije Terezije mogao je utjecati na kazališni život čitave carevine, pa se naravno dekorativni heroizam njegovih likova pojavljuje i u djelima nekih slavonskih pisaca.

U »baroknom panonizmu« isusovačkog repertoara Metastazio će osobito biti prisutan u prvoj polovini 18. stoljeća na školskoj sceni, da bi se koncem stoljeća javio i u građanskom kazalištu, i to u vrijeme kada se u Slavoniji osjeća snažan val racionalizma, a na pozornicama putujućih družina šarolik repertoar od sladunjavih njemačkih igrokaza, pa do pravih dramskih predstava Kotzebua i Schillera.

¹⁰⁹ Svoj novicijat provodili su novaci iz austrijskog dijela Hrvatske najčešće u Beču u 'Domus probationis' u samostanu kod sv. Ane ili u Terenčinu (1655). Polaznici iz onih hrvatskih krajeva koji su još bili pod Turskom ili su tek oslobođeni od turske vlasti polazili su novicijat ne samo u Beču i Trenčinu, već vrlo često u Rimu. Novaci iz tzv. mletačke Dalmacije, te s područja Dubrovačke Republike, boravili su dvije godine u novicijatu u samostanu sv. Andrije u Rimu (Monte Cavallo). Oni koji su dolazili iz Slavonije, vođeni su s oznakom »Illyrus«, a štokavski govor kojim su govorili zvao se službeno »Illyrica lingua«, dok bi se ekavski izgovor obilježavao terminom »lingua rascianica«.

O boravku i školovanju postoji opsežna dokumentacija, koja je jednim dijelom i objavljena, kao npr. J. Predragović, Hrvatski novaci u Trenčinu, 1656—1773, Vrela i prinosi, Sarajevo 1935, s. 140—161.

¹¹⁰ Npr. brodski Hansvuršt je sav u slavonskobrodskim prilikama. Čak i pisci koji prerađuju tuđe tekstove (Tomiković) mnogo toga orijentiraju na domaće tlo. Vjerojatno je poznavanje dijela istaknutih slovačkih baroknih pisaca, npr. Mateja Bela i Hugolina Gavlovića ostavilo određenog traga. Tako je Bel (1684—1749) svojim djelom »Notitia Hungariae novae Historico-geographica« I—IV, (1735—1742) naglasio potrebu polihistoričkog prikupljanja podataka o prošlosti i sadašnjosti domovine, isticao nacionalnu tolerantnost, ali također i važnu ulogu materinskog jezika u kulturnom životu. Gavlović (1712—1787) je u najvećem dijelu slovačkog književnog baroka »Valaská škola — mravov stodola« (rukopis dovršen 1755. a štampan tek 1830!), razvio opsežnu biblijsku scenariju s nizom starozavjetnih pastirskih motiva — ali je istovremeno dao i sliku života seljaka, sukobljavajući u radnji djela tematiku prirode s tegobama ljudi svoga stoljeća. On je svježinom pučkih izraza, i poseb-

no opisima prirode veoma blizak *Kanižliču*, a jednim dijelom *Katančiću*. *Hrvatski novaci* su tako u raznim sredinama imali prilike upoznati kulturne prilike tih naroda, da bi na povratku u naše krajeve koristeći se stranim djelima najčešće kao poticajnom literaturom, pokušali prikazati naše prilike (npr. M. A. Relković).

¹¹¹ Ovo je pitanje koje zadire i u *sociologiju umjetničkog stvaranja*.

¹¹² D. Švagelj, *Ilirci iz Slavonije, Doprinos Slavonije hrvatskoj književnosti*, Zagreb 1958, s. 19—125.

¹¹³ cf. *Angjal*, o. c. v. bilj. 85.

S tim u vezi ostaju dalja istraživanja o *dodirima* južnoslavenskog književnog baroka sa književnim barokom Mađarske, pri čemu valja konzultirati rezultate prethodnih radova, npr. T. Klaniczay »Reneszansz es barokk«, Budapest 1961, kao i pitanja *sarmatizma* (Ulevicz).

¹¹⁴ v. »*Pjesnici i stoljeća*«, Zagreb 1974, s. 247.